

Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ
Bošnjački institut – Sarajevo
E-mail: hamzamemisevic@gmail.com

1.01 *Izvorni naučni rad/Original scientific article*
UDK/UDC: 94:32:327:329(497.6:497.11)"1991" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.209>

SPORAZUM ZULFIKARPAŠIĆ-MILOŠEVIĆ 1991. GODINE

Apstrakt: *Povijesni odmak te nastanak novih bibliografskih jedinica u kontekstu savremenog političkog momenta, obavezuje preispitivanje dosadašnjih interpretacija vezanih uz zbivanja na teritoriji bivše socijalističke Jugoslavije. U ovom je radu težište na povijesnom sporazumu, potaknutom od strane Muslimana (Bošnjaka), koji se također naziva i sporazumom Zulfikarpašić – Milošević. Sporazum je predstavljao mirovno – političku inicijativu, ali ta je inicijativa došla kasno, s obzirom na ratna događanja u Hrvatskoj, ali i politiku regionalizacije, koju je srpska strana provodila u Bosni i Hercegovini. Nakon napuštanja Stranke demokratske akcije (SDA), Adil Zulfikarpašić osniva Muslimansku bošnjačku organizaciju, a u tom projektu ima podršku akademika Muhameda Filipovića. Nezadovoljni politikom, koju je provodila Stranka demokratske akcije, Zulfikarpašić i Filipović, nastojali su drugačijim pristupom riješiti krizu. Drugačiji pristup u slučaju MBO-a bilo je povijesno sporazumijevanje sa Srbima. Iako su čelnici MBO-a taj sporazum struktuirali kao mirovno – političku inicijativu, realizacija toga nije bila moguća obzirom na suprotstavljenost državno - pravnih koncepcija s Muslimanske (Bošnjačke) strane. Savez slobodnih država kao okosnica MBO-a u sporazumu, nije imao podršku srpske strane. U takvoj je konstelaciji (među)odnosa Jugoslavija mogla nastaviti funkcionirati samo kao savezna država, jer je kao takva najbolje pogodovala srpskim državnim interesima. Temeljna nakana rada jest ukazati na zbivanja koja su prethodila sporazumu, što je sporazum podrazumijevao i zašto je naposljetku doživio neuspjeh. U uvodnom dijelu rada analizira se muslimansko (bošnjačko) – srpsko sporazumijevanje kroz povijest, čime je obuhvaćeno razdoblje Austro – Ugarske i Kraljevine Jugoslavije u čijem je trajanju postojao specifičan oblik savezništva pojedinih muslimanskih (bošnjačkih) političara sa Srbima. Pozicija Muslimana (Bošnjaka) početkom 90-tih godina prošloga stoljeća znatno se razlikovala od pozicije Muslimana (Bošnjaka) s početka XX. stoljeća. Važnim događajima iz druge Jugoslavije posvećen je značajniji dio stranica, kako bi se sačinila što kvalitetnija sinteza. Ustav iz 1974, Memorandum SANU, dolazak Miloševića, ukidanje autonomije*

pokrajinama u Srbiji te izbori u republikama, događaji su, koji su prethodili sporazumu.

Posebna pažnja u radu posvećena je sudionicima sporazuma, kao važnim političkim protagonistima tog razdoblja, ali i političkim strankama, čiji su članovi bili sudionici sporazuma i začetnici politike tog razdoblja. Glavnu ulogu u nastojanjima da dođe do povijesnog sporazuma između Muslimana (Bošnjaka) i Srba, nesumnjivo zauzima Adil beg Zulfikarpašić. Zulfikarpašić nakon Drugog svjetskog rata odlazi u emigraciju, gdje početkom 60-tih godina prošloga stoljeća pokreće list Bosanski pogledi. U razdoblju emigracije djelovao je s različitih političko - ideoloških pozicija, da bi se kasnije nametnuo kao jedan od ideologa bošnjaštva. Tijekom 1963. godine Zulfikarpašić sudjeluje u osnivanju Demokratske alternative. Kroz taj se pokret bošnjački, hrvatski, srpski i slovenački intelektualci zalažu za demokratizaciju Jugoslavije i koncept slobodnih država unutar Jugoslavije. Osnova tog pokreta bila je odmak od Jugoslavije, odnosno komunizma i svrstavanje Jugoslavije uz zapadni blok zemalja, koje su svoju politiku temeljili na načelima kapitalizma i demokracije. Zulfikarpašić je do kraja ostao nepokolebljivo uvjeren u ispravnost političke inicijative o nužnosti sporazumijevanja sa Srbima, smatrajući sporazum najboljim rješenjem u tim okolnostima i jedinom alternativom nadolazećem ratu. A. Zulfikarpašić, kao glavni tvorac sporazuma u septembru 1991. godine napušta Bosnu i Hercegovinu, a nedugo zatim njegov stranački kolega akademik Muhamed Filipović prekida sve procese vezane uz sporazum.

Ključne riječi: *Sporazum Zulfikarpašić-Milošević, Bosna i Hercegovina, Muslimani (Bošnjaci), Srbi, mirovno-politička inicijativa, politika, političke stranke.*

ZULFIKARPAŠIĆ-MILOŠEVIĆ AGREEMENT IN 1991.

Abstract: *Historical Background and the Emergence of New Bibliographic Units in the Context of the Contemporary Political Moment Demand a Reevaluation of Previous Interpretations Related to Events in the Territory of the Former Socialist Yugoslavia. This paper focuses on the Historical Agreement, also known as the Zulfikarpašić-Milošević Agreement, initiated by Muslims (Bosniaks). The agreement was intended as a peace and political initiative but came late in the context of the war in Croatia and the policy of regionalization pursued by the Serbian side in Bosnia and Herzegovina. After leaving the Party of Democratic Action (SDA), Adil Zulfikarpašić founded the Muslim Bosniak Organization (MBO), with the support of academician Muhamed Filipović. Dissatisfied with the policies of the SDA, Zulfikarpašić and Filipović sought to address the crisis through a different approach. In the case of the MBO, this approach involved historical reconciliation with the Serbs. While the leaders of the MBO structured this agreement as a peace and political*

initiative, its implementation was not possible due to the opposing state-legal concepts from the Bosniak (Muslim) side. The concept of a union of free states, central to the MBO's agreement, did not receive support from the Serbian side. In such a constellation of relationships, Yugoslavia could continue to function only as a federal state, as it best served Serbian state interests. The fundamental aim of this work is to shed light on the events preceding the agreement, what the agreement entailed, and why it ultimately failed. The introductory section of the paper analyzes Muslim (Bosniak)-Serbian historical reconciliation, which includes the period of Austro-Hungarian rule and the Kingdom of Yugoslavia when certain Muslim (Bosniak) politicians formed a specific type of alliance with the Serbs. The position of Muslims (Bosniaks) in the early 1990s significantly differed from that at the beginning of the 20th century. The paper dedicates a substantial portion of its pages to significant events in the Second Yugoslavia to provide a comprehensive synthesis. The 1974 Constitution, the Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU), the rise of Milošević, the abolition of autonomy for provinces in Serbia, and the republic-level elections were all events that preceded the agreement. Special attention in the paper is given to the participants of the agreement as significant political protagonists of that period, as well as the political parties whose members were part of the agreement and the architects of the policies of that era. Adil beg Zulfikarpašić undeniably played a central role in the efforts to reach a historical agreement between Muslims (Bosniaks) and Serbs. After World War II, Zulfikarpašić went into exile, where he launched the Bosanski pogledi magazine in the early 1960s. During his time in exile, he operated from various political-ideological positions, later emerging as one of the ideologues of Bosniak identity. In 1963, Zulfikarpašić participated in the founding of the Democratic Alternative, a movement in which Bosniak, Croatian, Serbian, and Slovenian intellectuals advocated for the democratization of Yugoslavia and the concept of free states within Yugoslavia. The foundation of this movement was a departure from Yugoslavia, i.e., communism, and alignment with the Western bloc of countries that based their policies on the principles of capitalism and democracy. Zulfikarpašić remained unwaveringly convinced of the correctness of the political initiative for reconciliation with the Serbs, considering the agreement the best solution under the circumstances and the only alternative to the impending war. A. Zulfikarpašić, as the main architect of the agreement, left Bosnia and Herzegovina in September 1991, and shortly thereafter, his party colleague, academician Muhamed Filipović, terminated all processes related to the agreement.

Key words: *Zulfikarpašić-Milošević agreement, Bosnia and Herzegovina, Muslims (Bosniaks), Serbs, peace-political initiative, politics, political parties.*

Uvodna razmatranja

Bosna i Hercegovina je tijekom XX. stoljeća imala dinamičan politički život. Različiti državno – pravni subjekti diktirali su odnos i savezništva autohtonih snaga u Bosni i Hercegovini. U kontekstu *povijesnog sporazuma* Muslimana (Bošnjaka)¹ i Srba, a u prilog prethodno napisane tvrdnje, periodizacija Austro – Ugarske vlasti može (po)služiti u egzemplarne svrhe. Pred aneksiju Bosne i Hercegovine i kratko nakon, na snazi je bilo partnerstvo i određena vrsta savezništva između muslimana i pravoslavaca. Pokreti za vjersko – prosvjetnu autonomiju, koji se uspostavljaju kod jednog dijela muslimana i pravoslavaca imaju različite ciljeve, iako načelno obje strane plediraju za sultanov suverenitet. Dihotomiju unutar bosanskohercegovačkih muslimana, Srbi koriste u cilju dekapitacije Austro – Ugarske moći, što je u konačnici trebalo dovesti do prisjedinjenja sa Srbijom.²

Istine radi, u politici bh muslimana su već tada postojale različite perspektive u pogledu nacionalno – političkih strujanja, a savez između bh muslimana i Srba u vrijeme Austro – Ugarske uprave imao je istovjetan svršetak kao i *sporazum* iz 1991. godine. Ono što je *Muslimanska narodna organizacija* uočila tek 1911. godine, krug *naprednih* muslimana uočio je mnogo ranije, kada je jasno isticao, da je konačni srpski cilj u pogledu Bosne spriječiti kulturni razvitak bosanskohercegovačkih muslimana i Bosnu pripojiti Srbiji.³

Razloge za krah savezništva s početka XX. stoljeća, list *Muslimanske narodne organizacije - Musavat* objasniti će na sljedeći način:

Mi muslimani u našem saboru činimo jednu malu grupu i uvijek u drugim partijama moramo da tražimo nekog oslonca. Kad smo se sastali u prvom saborskom zasijedanju, nadali smo se, a to je i sasvim prirodno, da ćemo naći toga oslonca u našim starim saveznicima – Srbima, - pravoslavcima. Na žalost mi smo se prevarili. Odmah prvih dana, mi smo opazili, da naši saveznici Srbi pravoslavni rade o tome, kako bi nas lišili jedinog našeg dobra – naših posjeda i zemlje .⁴

¹ Naziv Musliman je u historijskom smislu riječi i dalje ostao u upotrebi. Taj naziv je utkan u sva razdoblja i epohe bošnjačke povijesti, pa je njegovo korištenje u historiografiji, ali i u drugim društvenim naukama i književnosti, neophodno i neizbježno. Ova dvostruka nominacija ima kako historijsko, tako i aktualno značenje. Ona odražava i izražava složenu povijesnu poziciju Bošnjaka u rasponu od hiljadu godina. Pogledati: Mustafa Imamović, Bošnjački etnos: identitet i ime, *Prilozi*, 32, Sarajevo 2003, 315-329

² Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnja – politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Magistrat / Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2007, 113

³ *Našem narodu*, Naklada Muhamedage Bajraktarevića, Tisak „Islamske dioničke štamparije“ u Sarajevu 1908, 7.

⁴ *Musavat Organ Muslimanske narodne organizacije*, god. VI, Sarajevo, 1. februar 1911, (Iz Sabora).

Iduće savezništvo bosanskohercegovačkih muslimana i Srba dogodilo se za vrijeme *Jugoslavenske radikalne zajednice* (JRZ). Tadašnji vođa bosanskohercegovačkih muslimana, Mehemed Spaho, utopio je *Jugoslavensku muslimansku organizaciju* u JRZ.⁵ Posljedica toga bilo je ponovno zbližavanje dvaju skupina i artikuliranje zajedničke politike. Zalažući se za taj savez i ukazujući na poboljšanje položaja bosanskohercegovačkih muslimana Uzeir aga Hadžihasanović, saradnik dra Mehmeda Spahe, izjavit će da je: *Drinu lako pregaziti, a Sava se često ni preplivati ne može.*⁶ Računica ovog savezništva posve je jasna, ispraviti nedostatke u pogledu položaja bh muslimana, kako bi se dobio čvrst i siguran pouzdanik u konsolidaciji Jugoslavije. Muslimansko – srpsko sporazumijevanje primarno treba tumačiti kao savez političko – taktičke naravi. Spomenuta retrospekcija indikator je toga, da je *sporazum* iz 1991. godine imao stanoviti smjerokaz u pogledu ostvarenja muslimansko (bošnjačko) – srpske saradnje, čija se refleksija ogledala u spomenutim povijesnim epizodama. Kada je otvorena nova stranica sporazumijevanja 1991. godine, pozicija Muslimana (Bošnjaka) bila je osjetno drugačija u odnosu na poziciju bosanskohercegovačkih muslimana s početka i sredine XX. stoljeća. Nacionalno sazrijevanje bošnjačkog naroda kretalo se ka završnoj fazi, a potpuna nacionalna afirmacija nije bila moguća bez nezavisne Bosne i Hercegovine. Unutar bošnjačkog političkog tijela u odsudnim momentima dolazi do ozbiljne polarizacije i rascjepa, a kao ključno pitanje nameće se - *država* ili *narod*. *Sporazum* iz 1991. godine kao ključno ishodište uzima biološko očuvanje bošnjačkog naroda, odnosno protežira ideju ostanka unutar Jugoslavije kako bi se izbjegao sukob.⁷ Izetbegovićevo odbijanje sporazuma, iz današnje perspektive treba tumačiti kao optiranje i za *narod* i za *državu*. *Stranka demokratske akcije* (SDA) odbijanjem sporazuma nije prouzročila ratne sukobe, odnosno otvorenu agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Ključni krivac nalazi se u srpskom hegemonizmu, odnosno u nastojanju da se unutar raspadnute Jugoslavije, nasilno zadrži Bosna i Hercegovina.

Povijesni kontekst

Organski srpski nacionalistički pokret ideološki je poražen u II. svjetskom ratu, međutim novostvorena Jugoslavija (o)držala je sve Srbe na okupu, pa i značajan broj onih koji su sačinjavali četničke formacije.⁸ Dušan

⁵ Jugoslavenska radikalna zajednica bila je politička stranka, nastala 1935. godine spajanjem Jugoslavenske muslimanske organizacije, Radikalne stranke i Slovenske ljudske stranke. Pogledati: Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Otokar Keršovani, Rijeka 1970, 317-322.

⁶ Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929-1941 (u ratu i revoluciji 1941-1945)*, BN ZH - Institut društvenih znanost Ivo Pilar – MIZ Zagreb, Zagreb 2012, 324.

⁷ Adil Zulfikarpašić, *Članci i intervjui*, Bošnjački institut, Zurich, Sarajevo 1991, 659.

⁸ Pogledati: Adil Zulfikarpašić, *Put u Foču*, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2022.

Bilandžić navodi kako *odluke AVNOJ-a Srbija nije rado prihvatila, ali je s druge strane i takva Jugoslavija, koja je rušila srbijansku politiku i ideologiju, osigurala Srbiji da svi Srbi žive u jednoj državi, a to je za nju tada bilo vrlo prihvatljivo*.⁹ Novi jugoslavenski ustav iz 1974. godine prouzročio je nezadovoljstvo unutar srpskog kruga zbog davanja autonomije tadašnjim pokrajinama - Kosovu i Vojvodini. Kritički osvrt na ustav iz 1974. godine izložen je u *Plavoj knjizi*, u kojoj se ističe kako je Srbija ovim činom oslabljena i fragmentirana zbog nadležnosti koje su dodijeljene pokrajinama.¹⁰

Smrću Tita jugoslavenski komunizam dodatno se brutalizirao, a to se najbolje očitavalo u pokušajima za ponovnom centralizacijom. Kada se proučavaju procesi vezani uz disoluciju Jugoslavije i na koncu sami jugoslavenski ratovi, potrebno je imati na umu i simboličke prijeptore, koji se vežu uz njihova tumačenja. Održavanjem sukoba permanentnim, za vrijeme bivše države kroz fiktivne i stvarne priče o *neprijateljskim elementima*, odvrćana je pažnja od pozadinskih zbivanja. Pojava memoranduma *Srpske akademije nauka i umetnosti* i dolazak Slobodana Miloševića na čelo SK Srbije važni su događaji u posljednjim momentima Jugoslavije. Relevantnost *memoranduma* SANU može se interpretirati dvoznačno, odnosno kao preludijum za rat i/ili redefiniranje srpske pozicije prema Jugoslaviji.¹¹ Osvrćući se na Miloševićev uzlet na političkoj pozornici i obračun sa Stambolićem, Dobrica Ćosić okarakterizirao će to kao *sukob oportunističkog titoizma sa borbenim titoizmom*.¹² Politička djelatnost Slobodana Miloševića na početku političke karijere obilježena je nastojanjima da se Srbija centralizira, odnosno da se odredbe Ustava iz 1974. godine ponište. To je podrazumijevalo smjenu političkih rukovodstava na Kosovu, Vojvodini i SR Crnoj Gori. Organizacijom *antibirokratske revolucije*, nelojalna i nepouzdana partijska rukovodstva u Vojvodini, Crnoj Gori i Kosovu smijenjena su, a na njihova mjesta dovedeni su *aparatašci* u skladu s Miloševićevim namjerama. Novim ustavom SR Srbije iz 1990. godine - centralizacija SR Srbije realizirana je ukidanjem autonomije pokrajinama Kosovo i Vojvodina. Iako je dodijeljena autonomija pokrajinama ukinuta, srpska je politika na razini kolektivnog predsjedništva SFRJ nastavila koristiti status pokrajinskih federalnih jedinica, kako bi osigurala četiri glasa u tom organu.¹³ Implementacijom ovih aktivnosti srpsko rukovodstvo centraliziralo je Srbiju, a kako bi se ostvarila cjelokupna kontrola nad Jugoslavijom, srpska je intelektualna vrhuška svaku kritiku srbijanske politike smatrala oživotvorenjem *reakcionarskih* relikata iz Drugog svjetskog rata.

⁹ Dušan Bilandžić, *Zašto Srbija nije prihvatila federalizam?*, u: *Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme 1971*, Zagreb 2007, 59.

¹⁰ Nevenka Tromp, *Smrt u Hagu: Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, University press, Sarajevo 2019, 96.

¹¹ *Isto*, 98.

¹² Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu: Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Filip Višnjić, Beograd 1989, 282.

¹³ N. Tromp, *Smrt u Hagu*, 117.

Vasilije Krestić, srpski akademik, optuživao je Hrvate, tvrdeći da njihova genocidnost potiče još od 18. stoljeća, kada su hrvatski feudalski započeli antisrpsku politiku.¹⁴ Ovakav obrazac bio je sustavno potican, posebice u momentima kada su druge republike tražile izlaz iz velikosrpskog okruća.

Korifeji srpske hegemonije neodvojivi su od jugoslavenskog komunizma. U optužnici Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, Milošević je označen kao: *dominantna politička ličnost u Srbiji i SFRJ/SRJ. Stekao je kontrolu nad svim aspektima vlasti u Srbiji, uključujući policiju i službe državne bezbednosti. Pored toga, zadobio je kontrolu nad političkim rukovodstvima Kosova, Vojvodine i Crne Gore.*¹⁵ Akcija je izazvala reakciju drugih jugoslavenskih republika, koje su imale opravdan razlog za zebnju od daljnjih postupaka srpske politike.

Dobrica Ćosić je tijekom 70-tih godina prošloga stoljeća postavio okvir za buduću srpsku politiku, koja je bila ustrojena na sljedećim načelima: *Ako u Jugoslaviji potraju i pobjede tradicionalne, odnosno nacionalističko – etatičke politike i partikularističke orijentacije, ... mogao bi se u srpskom narodu razgoreti stari istorijski cilj i nacionalni ideal – ujedinjenje srpskog naroda u jedinstvenu državu.*¹⁶ Ovom porukom Ćosić je nedvosmisleno signalizirao poželjnost egzistiranja srpskog nacionalizma, kao jedinog dozvoljenog nacionalizma unutar Jugoslavije. Kroz ovo načelo, Ćosić je insistirao na još jednom segmentu, a to je bilo samoodređenje naroda. Ukoliko se druge republike opredijele za konzumiranje prava na samoodređenje, istovremeno će se suočiti s pobunom Srba i njihovim zahtjevima za samoodređenje. Milan Babić je kao svjedok Haškog tribunala u predmetu protiv Miloševića kazao da se Milošević zalagao za načelo samoodređenje naroda, što je podrazumijevalo pripajanje onih dijelova teritorija u kojima Srbi čine većinu - matici Srbiji.¹⁷ Nesrpski narodi bili su suočeni s izborom o prihvaćanju unitaristički ustrojene Jugoslavije ili lišenosti dijelova svojih teritorija, kako bi se srpski hegemonizam zadovoljio.

Nesuglasice i tenzije na XIV. vanrednom kongresu *Saveza komunista Jugoslavije* (SKJ) ispoljile su dvije tendencije - centralizma i konfederacije. Napuštanje kongresa od slovenačke strane bila je poruka da nesrpski narodi ne prihvataju centralističko ustrojstvo, pri čemu ne odbacuju Jugoslaviju, nego zagovaraju načelo *saveza država*. Nacionalizam nesrpskih naroda bio je reaktivan, odnosno predstavljao je reakciju na velikosrpski nacionalizam. Djelujući pod egidom *panslavenske* ideologije, skrivajući se iza jugoslavenstva, Srbi su vješto ostvarivali svoje nacionalno – političke ciljeve. Ratovi na teritoriji bivše Jugoslavije pokazali su da *Beograd ima jednu čudnu sposobnost da sve koji*

¹⁴ Arhiv Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić (ABIFAZ), Lični fond Halid Čaušević H.Č 7/V-1C (Tekst Novokomponirana historiografija)

¹⁵ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T.

¹⁶ Darko Hudelist, *Moj beogradski dnevnik*, Profil, Zagreb 2012, 106.

¹⁷ ICTY, Predmet Milošević (IT-02-54). Svjedočenje Milana Babića 3.12.2002.

se tamo nalaze na okupu, pretvori na neki način u političke Srbe.¹⁸ Ideološke razlike i podjele na lijevi i desni politički spektar potisnute se u pogledu srpske nacionalne ideje tijekom 90-tih godina prošloga stoljeća, o čemu najbolje svjedoči simbioza komunista i četnika, u cilju zaokruživanja srpskog geopolitičkog prostora. Tijekom srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu, Čosić je kao revnosni apologet izmirenja četnika i partizana, zarad većeg cilja i koristi, uvijek nanovo isticao potrebu pomirenja unutar srpskog naroda.¹⁹

Bosna i jugoslavenska kriza

Entropijom jugoslavenskog komunizma otvorila se šansa za političke ideje drugih svjetonazora i pogleda. Politička liberalizacija u SR BiH znatno je kasnila u odnosu na ostale jugoslavenske republike. Komunizam je unutar SR BiH imao izrazito totalitarnu crtu i praksu u komparativnoj analizi s ostalim republikama. Čuvajući stečene pozicije, SK BiH je ultimativno odbijala politički pluralizam, držeći se čvrsto jugoslavenske federacije i *nestranačkog pluralizma*.²⁰ Protok vremena omogućava vjerodostojniju realizaciju tadašnje političke zbilje. *Desnici* su više gravitirali komunisti iz SR BiH i SR Srbije, negoli nove političke snage koje su (ne)opravdano nazvane desnicom i avetima prošlosti. Radovan Karadžić, jedan od aktera prilikom izrade sporazuma između Bošnjaka (Muslimana) i Srba, u jednom od svojih mnogobrojnih intervjuua iz toga razdoblja kazao je sljedeće: *A, što se tiče BiH u periodu, kako ga vi nazvaste, vrućeg ljeta u Srbiji (misli se na antibirokratsku revoluciju), ovdajšnji Srbi uglavnom nisu insistirali na mitinzima zbog toga što je bosanskohercegovačko zvanično rukovodstvo bilo solidarnije sa zvaničnom politikom Srbije i njenim zahtjevima nego ostala republička vodstva*.²¹ U mjesecu aprilu 1990. godine izborni procesi na teritoriji SR Hrvatske i SR Slovenije okončani su pobjedom HDZ-a i DEMOS-a.²² Procesu u ovim jugoslavenskim republikama ohrabрили su antikomunističke snage u SR BiH da krenu putem formiranja višestranačkog ozračja. Predstavnici bošnjačko – muslimanske politike svoja stajališta artikuliraju kroz dvije platforme, *Forum za zaštitu individualnih i tradicijskih prava* na čijem čelu se nalazio Muhamed Filipović, te kroz *Stranku demokratske akcije* (SDA).²³ Svjestan konteksta u kojem Milošević iznosi tezu *Srbija prije i*

¹⁸ Radio Slobodna Evropa, Banac: *Srpski nacionalizam, dinamit u temelju Jugoslavije*, 9. novembar/studen, 2018.

¹⁹ D. Hudelist, *Moj beogradski dnevnik*, 142.

²⁰ Ilica Lučić, Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja, *Časopis za suvremenu povijest*, 107-140

²¹ Nedelja sedmična revija *Oslobođenja*: “Intervju Nedelje, Radovan Karadžić: Konfederacija u BiH ne dolazi u obzir”, 2.9.1990.

²² Warren Zimmerman, *Poreklo jedne katastrofe – Jugoslavija i njeni rušitelji*, Dan Graf, Beograd 2003, 44.

²³ Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma – o bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, BZK Preporod – Synopsis Zagreb, Sarajevo 2011, 241. Forum za zaštitu individualnih i

iznad svega²⁴ osnivač *Foruma*, akademik Filipović nastoji etablirati bošnjački stav.

Dva mjeseca nakon potpisa *četrdeseterice*, *Stranka demokratske akcije* zvanično je osnovana 26. maja 1990. godine u Holiday Inn-u. Tom se prilikom Alija Izetbegović prisutnima obratio i poručio: *Ne uzimam sebi za pravo da govorim u ime muslimanskog naroda, za to me niko nije ovlastio, ali sam siguran da tumačim njegova najdublja osjećanja ako kažem da on neće dozvoliti komadanje Bosne. Sramni sporazum Cvetković – Maček o podjeli ove zemlje je mrtav. Za to je garancija snaga koja se danas rađa u ovoj sali... (zatim se Izetbegović osvrnuo na komunistički poredak) Džinovski pokušaj stvaranja raja na zemlji bez Boga i čovjeka, pa i protiv Boga i čovjeka, završio se potpunim neuspjehom.*²⁵

Srpska demokratska stranka bila je naredni politički subjekt formiran u SR BiH. Dana 12. jula 1990. godine SDS je zvanično osnovan, postavši tako vodeća stranka Srba u Bosni, a 18. augusta 1990. godine osnovana je *Hrvatska demokratska zajednica* (HDZ).²⁶ U svojim programskim načelima vodstvo *Srpske demokratske stranke* isticalo je važnost Jugoslavije, kao najboljeg okvira za srpske nacionalne interese. Federalna jugoslavenska država bila je cilj SDS-a.²⁷

Prvi predsjednik HDZ-a BiH bio je Davor Perinović, koji je na osnivačkom kongresu HDZ-a kazao: *Da se razumijemo, BiH je moja domovina i ja nisam slučajno iznio ne tezu nego činjenicu i tvrdnju da Hrvati nemaju rezervne domovine... Dakle, BiH je naša domovina i mi nemamo rezervne domovine. Mi se moramo u BiH izboriti za naše mjesto ali skupa sa ostala dva naroda, sa Srbima i sa Muslimanima.*²⁸ Perinović je kritizirao političko rukovodstvo iz Zagreba, koje je u tom razdoblju često dolazilo u Hercegovinu i ohrabrialo *autonomaški* pokret Hrvata u Hercegovini. Tadašnji predsjednik

tradicijskih prava Muslimana nastoji ukazati na antimuslimansku atmosferu u državi, te iznosi stav da su Muslimani kao narod izloženi kontinuiranom osporavanju. Š. Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma*, 241.

²⁴ Nedelja sedmična revija *Oslobođenja*: "Intervju, Muhamed Filipović: Put komunizma je završen", 29.7.1990. godine.

²⁵ Alija Izetbegović, *Sjećanja*, JU Muzej Alija Izetbegović, Sarajevo 2020, 77. O samom tijeku osnivanja SDA pogledati: A. Izetbegović, *Sjećanja*, 65-76.

²⁶ I. Lučić, *Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja*, 109.

²⁷ ABIFAZ, Lični fond Halid Čaušević, H.Č. 7/V – 1b (1989-1991 Kninska krajina, Memorandum). Na konferenciji za medije, inicijativnog odbora SDS, Radovan Karadžić rekao je sljedeće: „Mi ne stvaramo stranku, već stranka stvara nas. Posljednjih šest mjeseci veliki su pritisci sa terena da se nešto učini u pogledu organizovanja srpskog naroda. Mi smo to odlagali, nadajući se da će se naći forme političkog života drugačije od nacionalnog. Srpski narod po tradiciji nerado cijepa zajedničke institucije u Jugoslaviji, zbog čega mu i pridjevaju nazive militaristički, hegemonistički... Međutim, realnost je pokazala da se nacionalne partije ne mogu zaobići. Zbog toga Srpska demokratska stranka kasni sa organizovanjem“. *Isto*.

²⁸ Nedelja sedmična revija *Oslobođenja*, "Intervju Davor Perinović : Bosna i Hrvatska nisu jedno", 9.9.1990. godine.

HDZ-a BiH takve je tendencije vidio opasnošću i po Bosnu i po Hrvatsku, jer: *Čuvajući Bosnu čuvamo i Hrvatsku* smatrao je Perinović.²⁹

Pred same izbore u SR BiH osnovana je nova politička stranka, a ključnu ulogu u formiranju imali su Muhamed Filipović i Adil Zulfikarpašić.³⁰ Filipović – Zulfikarpašić inicijalno su pružali podršku SDA, međutim naposljetku je ipak došlo do političkog razmimoilaženja. A. Zulfikarpašić je kao razlog razlaza sa SDA naveo nerazumijevanje savremenih političkih gibanja od kruga koji je potekao od *mladomuslimanske* ideje. Zulfikarpašić je isticao kako ta frakcija predstavlja jednu klerikalnu skupinu, koja Bošnjake gura ka fundamentalizmu.³¹ Pored ovoga, kao povod za napuštanje SDA, Adil Zulfikarpašić plasirao je tvrdnju da je Salim Šabić, član SDA iz Zagreba pripadnik obavještajne službe.³² Alija Izetbegović na ove tvrdnje nije ostao dužan, a svoj komentar dao je u Tešnju, gdje je bila upriličena vanredna sjednica SDA od 22. i 23. septembra 1990. godine. Izetbegović je izjavio: *Adil se od prvog trenutka nije slagao sa Salimom Šabićem. Od početka je govorio: ako ću ja ući u rukovodstvo SDA, Salim ne može. Tada nije spominjao ovaj razlog nego je govorio da on i Salim ne mogu zajedno i slično... Mislim, da je Adil bio motivisan time što se Salim izjašnjavao ne kao Bošnjak nego kao Musliman. Ja mislim da je motiv hrvatskih vlasti koje su to rekle, ako su rekle, Adilu bio tu što njima Salim kao vođa Muslimana u Hrvatskoj pomalo smeta. Jer meni je lično Tuđman rekao da budući da u Ustavu nisu priznali muslimansku naciju, na šta sam ja prigovorio, dakle, meni je Tuđman rekao: Molim vas, gospodine Izetbegoviću, zna se da je to vrlo mala manjina ljudi i oni mogu biti samo Hrvati muslimanske vjeroispovijesti, mene moji saradnici ubjeđuju da je to tako. Dakle, ta vlast je imala motiva da takav jedan podatak poturi Adilu.*³³

Akademik Filipović je na početku benevolentno gledao spram SDA, tvrdeći da se: *U slučaju SDA ne radi (se) o nekoj ideološkoj stranki sa obaveznim istomišljeništvom. Ona nije zasnovana na nekom nacionalnom mitu, niti se radi o religioznoj stranki.*³⁴ Ipak, kasnije je Filipović tvrdio da je Izetbegović bio pod velikim utjecajem *mladomuslimanskog* kruga, koji je na određen način *monopolizirao* Izetbegovića. Taj krug, Filipović je smatrao odgovornim za alijenaciju Izetbegovića od građana.³⁵ Imajući u vidu prethodno napisano, nastanak MBO (*Muslimansko bošnjačke organizacije*) treba tumačiti kao izraz nezadovoljstva politikom koju je vodila SDA. U programskoj deklaraciji MBO ističe se da je: *Stranka demokratske akcije pala (je) na ispitu pluralne demokracije. Ona se pokazala nesposobnom da obuhvati i izrazi sveukupnost*

²⁹ Isto.

³⁰ Muslimanska bošnjačka organizacija, *Programska deklaracija i statut*, Sarajevo oktobra 1990.

³¹ Milovan Đilas, Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut – Nakladni zavod Globus, Zurich 1994, 163.

³² Isto, 167.

³³ Nedelja sedmična revija *Oslobođenja*, “(Pravo)vjernici i disidenti”, Sarajevo 30.9.1990. godine.

³⁴ Nedelja sedmična revija *Oslobođenja*, “Put komunizma je završen”.

³⁵ Ruždija Adžović, *Tunjo*, Buybook, Sarajevo – Zagreb 2021, 96.

*interesa Bošnjaka – Muslimana.*³⁶ U kontekstu državno – pravnog poretka SR BiH, MBO se zalagala za: *savez slobodnih država u Jugoslaviji, i svim drugim državama ravnopravnu Republiku Bosnu i Hercegovinu.*³⁷ Izbori u SR BiH održani su 18. novembra 1990. godine, a okončani pobjedom SDA, HDZ-a i SDS-a. Stranke reformista i komunista nisu ostvarile značajan rezultat, dok je novoosnovana MBO osvojila dva mandata.³⁸ Ubjedljiva pobjeda *antikomunističkih stranaka*, a isto tako ubjedljiv poraz komunista u Bosni označio je ozbiljno uzdrmanje nasilno uspostavljenog poretka 1945. godine. Novoformirana nacionalna koalicija, koju je sačinjavala SDA, HDZ i SDS potvrdila je usud Bosne i Hercegovine - od kada je počelo savremeno političko organiziranje na tlu Bosne i Hercegovine, a to je da je politički život Bosne neodvojiv od nacionalno – konfesionalnog.

Kako se došlo na ideju sporazuma?

Predsjednik *Stranke demokratske akcije* Alija Izetbegović ispravno je čitao i razumijevao geopolitički kontekst. Tako je pod dojmom srpske pobune u Hrvatskoj i svrstavanja JNA na stranu pobunjenih Srba, na predizbornom skupu SDA u Velikoj Kladuši istaknuo mogućnost napuštanja Jugoslavije.³⁹ Sumirajući svoje desetogodišnje iskustvo u političkom životu, Alija Izetbegović je istaknuo, da je prisutvom na proširenim sjednicima Predsjedništva SFRJ uvidio gorući problem Jugoslavije. Prema njegovom stajalištu, ključna odrednica mira unutar Jugoslavije bila je demokracija, a demokratska Jugoslavija nije bila interes srpske elite.⁴⁰ Jugoslaviju je stoga bilo moguće očuvati jedino uz represiju, isključujući pri tome nerealnu opciju - demokratske Jugoslavije.⁴¹ Slobodan Milošević je nakon ovih sastanaka kazao, kako je primarno polazište srpskog naroda u procesu rješavanja jugoslavenske krize - načelo *samoodređenja naroda* te stoga ne postoji bilo kakva mogućnost temeljem koje će Srbija prihvatiti podjelu srpskog naroda na nekoliko nezavisnih država.⁴²

Početak 1991. godine bošnjačka inteligencija izlazi u javnost s *Rezolucijom muslimanskih intelektualaca*, u kojoj nastoji ukazati na nepovoljan status bh muslimana kroz čitavo XX. stoljeće, a težak položaj su posebno

³⁶ *Muslimanska bošnjačka organizacija, Programska deklaracija i statut*, Sarajevo, oktobar 1990, 3.

³⁷ *Isto*, 12.

³⁸ O rezultatima izbora u SR BiH pogledati u: Mehmedalija Bojić, *Historija Bošnjaka*, TKD – Šahinpašić, Sarajevo 2001, 284, Admir Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka - Izetbegovićevih deset godina (1990-2000)*, Dobra knjiga, Sarajevo, 42.

³⁹ A. Izetbegović, *Sjećanja*, 81. Prilikom balvan revolucije i srpske pobune JNA se svrstala na stranu Srba i zabranila prelet helikoptera hrvatske policije. O ovome pogledati: Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995*, Golden marketing – tehnička knjiga, Zagreb 2005, 80.

⁴⁰ A. Izetbegović, *Sjećanja*, 86.

⁴¹ I. Banac, *Srpski nacionalizam, dinamit u temelju Jugoslavije*.

⁴² ABIFAZ, Lični fond Halid Čaušević, H.Č 7/V – 1b.

apostrofirali u momentima kada se pitanje sudbine jugoslavenske federacije intenziviralo. U svojem javnom istupu bošnjački intelektualci su oštro kritizirali tendencije usmjerne ka prekrajanju unutarnjih granica Jugoslavije i iskazali punu podršku SDA, kao i kulturnom društvu Preporod.⁴³ Prijedlogom *Deklaracije o državnoj suverenosti i nedjeljivosti BiH* iz januara 1991. godine, SDA je odgovorila na srpske planove, da se Jugoslavija održi kao unitarna država ili da se krene putem cijepanja drugih republika kroz načelo samoodređenja naroda.⁴⁴ *Stranka demokratske akcije* je u tom razdoblju operacionalizirala s dvije koncepcije. Prva je koncepcija razmatrala preuređenje Jugoslavije na demokratskim načelima, što je podrazumijevalo ostanak i (pre)ostalih republika. Na tragu toga, treba razumijevati Izetbegovićev prijedlog za asimetričnu federaciju od 22. februara 1991. godine. Asimetrična federacija počivala bi na federalnom uređenju između Srbije i Crne Gore, dok bi Slovenija i Hrvatska činile konfederaciju prema Srbiji i Crnoj Gori, a Bosna i Makedonija bi bile *jednako blizu i jednako udaljene od svijeta*.⁴⁵ Žestoku kritiku prijedlogu asimetrične federacije iznio je Adil Zulfikarpašić, smatrajući tu inicijativu preludijem za veliku Srbiju. U svojoj kritici istaknuo je da takvo što neće naići na odobravanje Hrvata, ali ni Slovenaca. Asimetrična federacija za Zulfikarpašića bila je repriza sporazuma Cvetković – Maček iz 1939. godine.⁴⁶ U februaru mjesecu 1991. godine, Zulfikarpašić je revnistan u svojoj kritici, u kojoj ide toliko daleko tvrdeći da inicijatori ove ideje potječu iz kruga Miloševićevih saradnika.⁴⁷ Posebno je cinična Zulfikarpašićeva skrb o hrvatskom interesu u kontekstu prijedloga o asimetričnoj federaciji, dok *sporazum* sa Miloševićem nastoji ostvariti u trenutku srpske agresije na Hrvatsku, nadajući se da će *sporazum* imati podršku Hrvata u Bosni.

Druga koncepcija otkriva odlučnost i hrabrost SDA, da u odnosu na dotadašnju bošnjačku političko – nacionalno elitu načini iskorak. Taj iskorak ogledao se u *afirmaciji muslimanskog političkog suvereniteta*.⁴⁸ *Deklaracija* je izazvala negativne reakcije srpske politike, a suverena Bosna i Hercegovina označena je restauracijom Nezavisne Države Hrvatske.⁴⁹

Karadžić je tadašnjem američkom veleposlaniku Zimmermannu tumačio kako srpske zemlje nisu samo ondje gdje žive Srbi, već i tamo gdje su Srbi sahranjeni. Istovremeno je odbijao isto pravo Bošnjacima i Hrvatima, prve optužujući za islamski radikalizam, a druge za ustaštvo.⁵⁰

⁴³ “Rezolucija muslimanskih intelektualaca”, *Preporod*, br. 3/490, 30.1.1991. godine.

⁴⁴ O Deklaraciji pogledati: “Projekt Deklaracije o suverenosti i nedjeljivosti Republike Bosne i Hercegovine”, *Oslobođenje*, 31.1.1991. godine.

⁴⁵ A. Izetbegović, *Sjećanja*, 91.

⁴⁶ Luka Mičeta, *Adil Zulfikarpašić: Panorama pogleda, pojmova, pojava i mišljenja povodom osamdesetog rođendana*, Tersit, Beograd 2001, 280-281.

⁴⁷ *Isto*, 281.

⁴⁸ Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva: Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*, UMHIS, Sarajevo 2020, 198.

⁴⁹ „Ko se boji Jugoslavije?“, *Javnost*, list Srpske demokratske stranke, 9.2.1991. godine.

⁵⁰ Warren Zimmerman, *Poreklo jedne katastrofe*, 116.

Važan događaj iz tog razdoblja predstavlja sastanak u Karađorđevu između Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana. Vijest o sastanku sutradan je prenijelo sarajevsko *Oslobođenje*. Prema informacijama koje su objavljene, na sastanku su doticane političke, ekonomske, ali i one teme koje su se odnosile na buduća događanja. Na sastanku je istaknuto *Uprkos poznatim razlikama u fundamentalnim pitanjima koja se tiču interesa republike Srbije i Hrvatske, odnosno srpskoga i hrvatskog naroda, a uzimajući u obzir da su odnosi između Srbije i Hrvatske, odnosno srpskog i hrvatskog naroda, od ključne važnosti za sveukupnost odnosa, pa i rješavanje državno – političke krize, razgovor je vođen u nastojanju da se eliminišu opcije koje ugrožavaju interese bilo srpskog, bilo hrvatskog naroda u cjelini i da se traže trajna rješenja, uz puno uvažavanje istorijskih interesa naroda...*⁵¹ Na osnovu ovoga sastanka formirane su radne grupe iz Srbije i Hrvatske u cilju rješavanja srpsko – hrvatskog pitanja. Smilja Avramov kao svjedok u predmetu Slobodana Miloševića istaknula je razgovor, koji je krajem marta 1991. godine vodila s Miloševićem. U tom razgovoru Milošević je ukazao na potrebu razgovora između srpskih i hrvatskih intelektualaca, kako bi se riješio srpsko – hrvatski problem kao neuralgična tačka u Jugoslaviji.⁵² Osnovni zadatak spomenute radne grupe bila je polemika o tome što će biti osnova budućih granica, odnosno, hoće li granice počivati na granicama AVNOJ-a ili na multilateralnim ugovorima, koji su zaključeni po okončanju I. svjetskog rata.⁵³ Sastanak u Karađorđevu, kao i slijed događaja nakon toga različito se interpretira, zavisno od države, međutim, glavnu je ulogu u spajanju Miloševića i Tuđmana, nedvojbeno odigrala njihova ideološka podudarnost. Inspiriran granicama Banovine iz 1939. godine, Franjo Tuđman želio je riješiti *hrvatsko pitanje* u okviru Jugoslavije. Tuđmanovi saradnici vjerovali su u mogućnost da se od Jugoslavije, čak i bez Slovenije, sačini neka vrsta konfederacije. Ovakve i slične stavove, iznosili su Tuđmanovi saradnici tijekom jula 1991. godine, kada je srpska strana započela rat protiv Hrvatske.⁵⁴

Zulfikarpašić je putem svojih međunarodnih veza saznao za Tuđmanove političke namjere, odnosno spremnost, da se nanovo poče putem realizacije sporazuma iz 1939. godine.⁵⁵ Generator kasnijih pregovora između MBO i SDS, bila je bojazan od Tuđmanova rješenja uobličienog u *srpsko – hrvatskoj nagodbi*, a na štetu Bosne i Bošnjaka. Zulfikarpašić je (komentirajući ulogu Franje Tuđmana) rekao: *Tuđman je nama otvorio put za preispitivanje naše politike. Otvorio nam je put da možda napravimo sporazum sa Srbima koji bi odlučio*

⁵¹ I. Lučić, Karađorđevo: politički mit ili dogovor?, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 35, 7-36.

⁵² Predmet Slobodan Milošević (IT-02-54). Svjedok Smilja Avramov 7. septembar 2004.

⁵³ *Isto*.

⁵⁴ A. Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka*, 46.

⁵⁵ N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 179. Ivo Lučić u svom radu Karađorđevo: politički mit ili dogovor? donosi analizu Zulfikarpašićevih koncepcija. Njegova analiza jeste značajna, ali je svakako ne treba uzimati kao konačnu istinu, s obzirom na ulogu Lučića u razdoblju 90-tih, ali i kasnije, gdje je nastojao i nastoji odbraniti Tuđmanovo naslijeđe. Lučić u svom radu tvrdi da je narativ o podjeli Bosne (Karađorđevo) vješto iskonstruisan, a da ga je Zulfikarpašić iskoristio za svoj plan historijskog dogovora između Muslimana i Srba.

našu sudbinu za sljedećih stotinu godina.⁵⁶ Kasnije, kada su otpočeli pregovori između muslimanske i srpske strane, Zulfikarpašić je tijekom sastanka s Miloševićem postavio i pitanje *Karadžićeva*, odnosno o čemu je tom prigodom razgovarano. Odgovor koji je dobio od Miloševića, glasio je, da on nikada nije predlagao podjelu Bosne.⁵⁷

Muhamed Filipović je temeljem analize geopolitičkih kretanja u tom razdoblju, anticipirao polarizaciju unutar Jugoslavije, uslijed čega bi jedan blok činili Slovenci i Hrvati, drugi Srbi, a Bošnjaci bi u toj konstelaciji odnosa (po)služili kao račun za okončanje tih podjela. Zbog toga je predlagao usklađivanje bosanske politike s politikom Slovenije i Hrvatske. Filipović je zapisao kako je predlagao i zajedničko napuštanje Jugoslavije sa Slovenijom i Hrvatskom.⁵⁸

Svoju analizu ovih koncepcija, Zulfikarpašić iznosi 1999. godine, kada je u intervjuu za *Glas Amerike* rekao kako je političkim predstavnicima Hrvatske i Slovenije predložio da se jugoslavenske države u slučaju raspada podijele na dva bloka, istočni i zapadni. Istočni blok tvorili bi Srbija, Crna Gora i Makedonija, a zapadni blok činile bi Bosna i Hercegovina, Slovenija i Hrvatska. Takav se plan trebao realizirati u slučaju da Srbi odbiju preuređenje Jugoslavije u *savez slobodnih država*.⁵⁹ Obzirom da srpska strana nije prihvatila *savez slobodnih država* u momentu dok ratna dejstva nisu zahvatila Hrvatsku, odnosno kada se Jugoslavija držala još na okupu, zašto bi to prihvatili kada im je Zulfikarpašić nudio kroz sporazum?

Ljeto 1991. godine pokazalo je da se Jugoslavija nalazi u fazi disolucije. Prije no što su Slovenija i Hrvatska proglasile nezavisnost, u Splitu 12. juna 1991. godine, Tuđman i Milošević Izetbegoviću nude etničku diobu Bosne, prilikom čega je Bošnjacima nuđena opcija *muslimanske države*. Izetbegović je to odbio, ostavivši otvorenu mogućnost za razgovor(e) o kantonizaciji Bosne i Hercegovine.⁶⁰ Odluka Slovenije i Hrvatske o proglašavanju nezavisnosti, upućivala je na to da će srpska strana svoje snage koncentrirati na Bosnu. Stjepan Kljuić, tadašnji predsjednik HDZ-a BiH ustupio je tajne snimke razgovora između Miloševića i Karadžića, Filipoviću i Zulfikarpašiću. Temeljem tih

⁵⁶ Adil Zulfikarpašić, France Bučar, *Sudbonosni događaji*, BIFAZ, Sarajevo 2001, 105.

⁵⁷“Адил Зулфикарпашић: Ја вјерујем Милошевићу”, *НИИ*, 2119, 9. август 1991. године. Zulfikarpašić o srpskoj – hrvatskoj nagodbi protiv Bosne i ulozi Miloševića, u intervjuu za NIN kazao je sljedeće: “Међутим, можда би се он сагласио са поделом Босне ако бисмо се ми држали пасивно или ако бисмо се определили против Срба”. ⁵⁷“Адил Зулфикарпашић: Ја вјерујем Милошевићу”, *НИИ*, 2119, 9. август 1991. године.

⁵⁸ R. Adžović, *Tunjo*, 87; Muhamed Filipović, *Bio sam Alijin diplomata I*, Delta, Bihać 2000, 59. Muhamed Filipović kazao je, da je Izetbegovića upoznao o planovima, da se Jugoslavija napusti u paketu sa Slovenijom i Hrvatskom, kako bi se umanjila mogućnost srpskog napada na Bosnu. Pogledati: R. Adžović, *Tunjo*, 87. U vezi ove inicijative Alija Izetbegović tvrdi da Filipović nikada nije predložio takav plan, a da jeste Izetbegović bi ga prihvatio. Pogledati: Šaćir Filandra, Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, Globus, Zagreb 2002, 358.

⁵⁹ Š. Filandra, E. Karić, *Bošnjačka ideja*, 357.

⁶⁰ A. Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka*, 57.

razgovora bilo je jasno da postoji veza između SDS-a i Beograda, a instrukcije iz razgovora bile su da se svi *antidržavni* elementi ubiju.⁶¹ Kljuić je tijekom ljeta 1991. godine obavio razgovore s ministrom unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine, koji mu je ustupio snimke razgovora između Karadžića i Miloševića, a koji su upućivali na to da: *teritorije oko Banje Luke, zajedno s postojećim osvojenim srpskim područjem u Hrvatskoj, treba da postanu zapadna granica "srpske" države, koja će obuhvatiti 70 do 75 procenata teritorije Bosne i Hercegovine.*⁶²

Povijesni (ne)sporazum

U razgovoru s Milovanom Đilasom 1994. godine, Zulfikarpašić je isticao ulogu Mehmeda Spahe - vođe bosanskohercegovačkih muslimana u prvoj Jugoslaviji.⁶³ Zulfikarpašićeve reminiscencije na Spahu u momentu izvjesne disolucije Jugoslavije bile su pogrešne. Spaho je nedvojbeno imao pozitivnu ulogu u očuvanju političkog bića bosanskohercegovačkih muslimana, međutim njegova je politika težila ka jugoslavenskoj opciji. Evolucija Zulfikarpašića od partizana do ideologa bošnjaštva svakako je zanimljiva epizoda njegova života. Bošnjaštvo koncipirano na Zulfikarpašićev način predstavlja fenomenološki čudnovat konstrukt, budući da Zulfikarpašić kaže kako: *Bošnjaštvo nije nacionalizam, jer njemu manjkaju ekskluzivnost i agresivnost.*⁶⁴ Osim toga, kako je ideolog bošnjaštva mogao zastupati ideju ostanaka unutar Jugoslavije? Zašto nacionalna afirmacija nije bila ispraćena borbom za državnu neovisnost Bosne i Hercegovine? Povratkom u domovinu, Zulfikarpašić je možebitno iznevjerio ona načela za koja je ustao i pisao, u razdoblju *rane* emigracije.

Tijekom 1951. godine Zulfikarpašić oštro istupa protiv komunističke Jugoslavije, iznoseći mišljenje o tome da je Brozova Jugoslavija nastavak Karađorđeve Jugoslavije u pogledu ugnjetavanja nacionalnih sloboda.⁶⁵ Kroz glasilo *Bosanski pogledi* 1963. godine, Zulfikarpašić postavlja zahtjev za ravnopravnost Bosne sa Srbijom i Hrvatskom unutar Jugoslavije, ali ističe i potrebu: *za što boljom saradnjom sa Hrvatima (što) ne znači da mi hoćemo i želimo da usvojimo velikohrvatske teorije o granici na Drini, gdje bi Bosna bila*

⁶¹ N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 178; M. Filipović, *Bio sam Alijin diplomata*, 83. Filipović u knjizi tvrdi da su snimci ustupljeni „krajem juna ili prvih dana jula 1991. godine“. M. Filipović, *Bio sam Alijin diplomata*, 83.

⁶² ICTY, Predmet: IT-00-39-T. Datum: 27. septembar 2006.

⁶³ N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 197-8.

⁶⁴ “Bošnjaštvo – naša nacionalna identifikacija”, *Bosanski pogledi*, god IV, br. 28-9, septembar – oktobar 1963.

⁶⁵ “O ravnopravnosti naroda u Jugoslaviji i njihovom pravu na otejepljenje”. Tekst je Zulfikarpašić napisao pod pseudonimom Aziz Čengić. *Hrvatski dom informativni bilten*, god III, br. 32, 1. XII. 1950.

*integrirana ili neka autonomna provincija Hrvatske.*⁶⁶ Nepune tri decenije kasnije, *Muslimanska bošnjačka organizacija* na čijem čelu se nalazio Adil Zulfikarpašić inicira mirovno-političku inicijativu usmjerenu ka sporazumijevanju sa Srbima. Rukovodstvo MBO situaciju u državi označilo je veoma lošom, a glavni krivac za takvo stanje označen je u nacionalnim vladajućim strankama. Iako je MBO pozdravila koaliciju nacionalnih stranaka SDA/SDS/HDZ ubrzo se udaljila od afirmativnih stavova i uputila kritiku na adresu Izetbegovića: *Stanje u kojem se nalazi Bosna i Hercegovina najegzaktnije bi se moglo definisati kao stanje raspada svih institucija vlasti, stanje podjele njene teritorije na četiri djela i stanje faktičke vojne okupacije, uz odsustvo bilo kakve perspektive za političko rješenje. Sve tvrdnje, kakve su bile one Alije Izetbegovića na TV, kako je kod nas idila, kako niko ne gine i kako naš muslimansko – bošnjački narod nikada bolje nije stajao, jer je brojčano porastao i postao politički subjekt koji sam odlučuje o sebi i o BiH, puke su laži, ideološki pokrivači za prikrivanje jedne totalno neuspjele politike koja je za devet mjeseci svoga trajanja dovela jedan na izborima pobjednički narod na prag propasti.*⁶⁷

Različite su interpretacije motiva za pregovore. Hrvatska je politika *muslimansko - srpsku nagodbu* promatrala kao sredstvo, pomoću kojeg će Zulfikarpašić povratiti vidljivost u bošnjačkom političkom spektru. Također, hrvatska je strana ovaj *sporazum* označila kao rabotu protiv treće strane unutar Bosne i Hercegovine, odnosno Hrvata u Bosni i Hercegovini.⁶⁸ Kritika upućena sa hrvatske strane mogla se uvažiti sa bošnjačke strane do određene mjere, međutim nije li Karađorđevo identična rabota protiv treće strane? *Muslimanska bošnjačka organizacija* je u nagodbi muslimana i Srba vidjela protutežu Tuđmanovih tendencija u Bosni. Prije uspostave višestranačja u Bosni i Hercegovini, Zulfikarpašić je govorio o važnosti *muslimansko – srpske koalicije*, ukoliko dođe do manifestacije Tuđmanovih aspiracija o djeljivosti Bosne. S time u vezi, Zulfikarpašić je izjavio da: *Ja не искључујем могућност сарадње и са српским странкама. Када би Туђман побједио и хтио припојити Босну, нужно би било да босански муслимани и Срби направе коалицију против хрватских тенденција које би се тада појавиле у Босни.*⁶⁹ Zulfikarpašić je zastupao tezu o tome da je Tuđman bio skloniji podjeli Bosne, negoli je to bila srpska strana.⁷⁰ U prilog takvoj tezi ide postojanje dogovora između Tuđmana i Miloševića, gdje bi Jugoslavija bila očuvana, ali ne u svojem izvornom obliku sa šest republika i pokrajinama, već bi to bio jedan novi politički konstrukt. Crna Gora i Makedonija vezale bi se za Srbiju, dok bi Hrvatska i Slovenija ostvarile nezavisnost. Bosna i Hercegovina bila bi podijeljena između Hrvatske i Srbije.

⁶⁶ “Muslimani i srpsko – hrvatski odnosi. Adil Zulfikarpašić”, *Bosanski pogledi*, god IV, br. 28-9, septembar – oktobar 1963.

⁶⁷ “Uz prijedlog srpsko – muslimanskog sporazuma”, *Bosanski pogledi*, br. 24, 15. august 1991, 3.

⁶⁸ ABIFAZ, Lični fond Halid Čaušević, „Povijesni dogovor“ srpsko – muslimanski sporazum iz augusta 1991. godine (Prokleta avlija tekst), H.Č. 8/I – 9.

⁶⁹ “Адил Зулфикарпашић: Ја вјерујем Милошевићу”, *НИИ*, 2119, 9. август 1991. године.

⁷⁰ Š. Filandra, E. Karić, *Bošnjačka ideja*, 355.

Prije no što se krenulo u pregovore sa srpskom stranom, Zulfikarpašić je podijelio razmišljanja u vezi sporazuma s Izetbegovićem. Povod za razgovor između Zulfikarpašića i Izetbegovića bila je dokumentacija do koje je Zulfikarpašić došao, a prema tim dokumentima srpska je strana u Bosni spremala odvajanje istočne Hercegovine i njeno priključenje Crnoj Gori, a isti scenario pripreman je i sa Bosanskom Krajinom, koja bi bila priključena SAO Krajini.⁷¹ Kako Zulfikarpašić tvrdi, taj se razgovor odvijao 13. ili 14. jula 1991. godine. Izetbegović mu je kazao da je muslimanski (bošnjački) narod negativno reagirao prilikom njegova prijedloga o asimetričnoj federaciji te je u nastavku razgovara istaknuo da mu Srbi ne vjeruju, na što je Zulfikarpašić odgovorio da će on obaviti razgovore.⁷² Nakon obavljenog razgovora s Izetbegovićem, Adil Zulfikarpašić obavio je razgovor i sa stranačkim kolegom, Muhamedom Filipovićem i pri tome ga obavijestio o sastanku s Izetbegovićem. Tijekom razgovora Zulfikarpašić je kazao Filipoviću: *Šta misliš da predložimo jedan, za Bosnu i Bošnjake, prihvatljiv sporazum? Prvo, Bosna ravnopravna Srbiji i Hrvatskoj, Bosna kao suverena i samostalna država, nedjeljiva, i bez nacionalnih kantona.*⁷³

Adil Zulfikarpašić i Muhamed Filipović muslimansko (bošnjačko) – srpske odnose smatrali su ključem stabilnosti i funkcionalnosti Bosne i Hercegovine. Obrazlažući svoju tezu o neophodnosti *sporazuma* Zulfikarpašić je istaknuo i sljedeće: *Nama nije opasno po naš opstanak da se Hrvati osjećaju ugroženima, iako nam nije politički oportuno i pametno. Ali životno nam je opasno da se Srbi osjećaju ugroženima i da Srbi smatraju da s nama ne mogu živjeti.*⁷⁴ U koncepcijama MBO, po izvedbi *muslimansko (bošnjačko) – srpskog sporazuma*, Hrvati bi imali ulogu partnera Bošnjacima. S time, u vezi Zulfikarpašić ističe: *Smatrao sam da naša naklonost treba da bude prema njima kao iskreni oslonac da se oni u Bosni ne osjećaju ugroženima. Smatrao sam da ćemo mi u budućem parlamentu često istupati zajedno, da imamo u njima*

⁷¹ “Адил Зулфикарпашић: Ја вјерујем Милошевићу”, *НИН*, 2119, 9. август 1991. године.

⁷² N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 207. U pogledu datuma, kada su započeti razgovori, Muhamed Filipović tvrdi da su razgovori sa srpskom stranom otvoreni 8. jula 1991. godine u kabinetu Nikole Koljevića, dok Zulfikarpašić tvrdi da se razgovor s Izetbegovićem, dogodio 13. ili 14. jula 1991. godine. M. Filipović, *Bio sam Alijin diplomata*, 91. Alija Izetbegović u pogledu hronologije događaja vezanih za sporazum kazuje da je imao sastanak sa Zulfikarpašićem i Filipovićem u zgradi Predsjedništva 27. jula 1991. godine. Kako tvrdi Izetbegović, Zulfikarpašić i Filipović, po prvi put nakon izlaska iz SDA zatražili su sastanak kod Izetbegovića. Sastanak se održao uoči Izetbegovićeve odlaska u Sjedinjene Američke Države. Čelnici MBO tom prilikom upoznali su Izetbegovića s mirovnom inicijativom, koja je za njih bila spasonosna formula. Alija Izetbegović tvrdi da su sastanci između čelnika MBO i SDS održani polovinom jula 1991. godine, a tim sastancima prisustvovali su Zulfikarpašić i Filipović s jedne strane i Karadžić, Krajišnik i Koljević s druge strane. Izetbegović ne spominje da je prisustvovao sastanku u zgradi Predsjedništva. Zanimljiva je i dihotomija u hronologiji događaja, koju iznose čelnici MBO. Iz Izetbegovićeve iskaza vidljivo je da se sastanak između MBO i SDS dogodio prije no što je održan sastanak između čelnika MBO i Izetbegovića. Pogledati: A. Izetbegović, *Sjećanja*, 95.

⁷³ N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 208.

⁷⁴ *Isto*, 204.

*saveznika, a i oni u nama. Sve to, ali da ne stvorimo jednu protusrpsku frontu.*⁷⁵ Identične stavove o nužnosti muslimansko (bošnjačko) – srpskog (spo)razumijevanja iznio je Nikola Koljević. On je smatrao da se ta nagodba trebala dogoditi već 1878. godine, a ako ne tada, onda 1918. godine. Znakovit je odabir godina o kojima Koljević govori, uzimajući u obzir važnost tih godina za cjelinu odnosa na području jugoistočne Evrope. Koljević je odnose bh muslimana i Srba smatrao korektnim, ističući da su glavna barijera relaksaciji tih odnosa – naslijeđeni odnosi iz Osmanskog carstva. Ključ za jugoslovenske odnose bili su srpsko – hrvatski odnosi, a stabilnost Bosne i Hercegovine počivala je na zdravim muslimansko (bošnjačkim) – srpskim odnosima, zaključivao je Koljević.⁷⁶ Zulfikarpašić i Filipović su tvrdili kako su ovlaštenje za pregovore sa srpskom stranom dobili od Izetbegovića. Ipak, Izetbegovićev pristanak za pregovore važio je samo u slučaju, ukoliko bi pregovori obuhvatili sve tri strane u Bosni i Hercegovini, odnosno bošnjačku – muslimansku, srpsku i hrvatsku.⁷⁷

Dan nakon sastanka s Izetbegovićem i konsultacija sa stranačkim kolegom Filipovićem, u prostorijama predsjedništva SR BiH, tačnije u kancelariji Nikole Koljevića održan je sastanak između predstavnika MBO i SDS-a. Nikola Koljević, Radovan Karadžić i Momčilo Krajišnik predstavljali su srpsku stranu na sastanku. Prilikom prisjećanja na ovaj sastanak, Zulfikarpašić je kazao da je na samom početku sastanka iznio *crvene linije* za Bošnjake i Bosnu i Hercegovinu. Predstavnici MBO iznijeli su stav o tome da: *mi ne možemo prihvatiti podjelu Bosne, neke regione, ne možemo prihvatiti ulogu Bosne koja bi bila manja od ostalih republika. Mi vam nudimo sporazum i želimo zajednički život u zajedničkoj zemlji s Crnom Gorom, sa Srbijom, s Hrvatskom, sa svih šest postojećih republika.*⁷⁸ Nakon izlaganja Zulfikarpašića, Krajišnik je uzeo riječ govoreći da Srbi ne mogu odustati od svojih regija.⁷⁹ Stvaranje srpskih regija unutar Bosne započelo je početkom 1991. godine, a regije su bile sredstvo koje je srpska strana koristila za slabljenje i iscrpljivanje države. Ukoliko Bosna ne bi ostala unutar jugoslovenske federacije, onda bi srpske regije, formirane unutar Bosne, bile pripojene Jugoslaviji. O tome svjedoči da je: *Rukovodstvo SDS-a, u dogovoru s političkim krugovima u Srbiji, počelo (je) da razmatra mogućnost cijepanja Bosne i Hercegovine po etničkoj liniji i spajanja nekih njenih dijelova sa susjednim državama.*⁸⁰ Srpska je strana pored stvaranja srpskih regija, vršila naoružavanje srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Prema iskazu

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ “Dr. Nikola Koljević: Trebali smo to uraditi još 1918, ako ne i 1878”, *Nedelja*, 4. avgust 1991. Koljević je istaknuo još jednu stvar, a to je da: “Položaj Muslimana u Jugoslaviji analogan je položaju Srba u Bosni i Hercegovini. Položaj Srba u Bosni i Hercegovini može da bude garancija položaju Muslimana u Jugoslaviji”. “Dr. Nikola Koljević: Trebali smo to uraditi još 1918, ako ne i 1878”, *Nedelja*, 4. avgust 1991.

⁷⁷ ABIFAZ, Lični fond Halid Čaušević, „Povijesni dogovor “srpsko – muslimanski sporazum iz augusta 1991. godine (Prokleta avlija tekst), H.Č. 8/I – 9.

⁷⁸ N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 209.

⁷⁹ Isto, 209.

⁸⁰ Predmet: IT-00-39-T. Datum: 27. septembar 2006.

Miroslava Deronjića na području Bratunca, Srbima je dobavljeno oružje 29. maja 1991. godine.⁸¹ Razgovori o nabavci oružja vođeni su u Beogradu, a nazočni su bili Miroslav Deronjić, Goran Zekić i Mihalj Kertes. Na sastanku u Beogradu gdje je dogovoreno naoružavanje Srba u Bosni, Zekić je upitao Kertesa što je plan Srbije za teritoriju Podrinja, na što je Kertes odgovorio: *da će na području 50 kilometara od rijeke Drine sve biti srpsko, čisto srpsko.*⁸²

Daljnji tijek razgovora zanimljiv je radi nekoliko razloga. Stavove koje su iznijeli predstavnici MBO podržali su Karadžić i Koljević, ali je odmah potom netko od strane srpskih pregovarača kazao, da odvajanje zapadne Hercegovine od Bosne nije ništa sporno i *da se može dopustiti.*⁸³ Srpski predstavnici istaknuli su da su spremni podržati koncepcije MBO o Bosni, ali ako Bosna ostane dijelom jugoslavenske federacije.⁸⁴

Srpski nacrt sporazuma, koji je definiran desetak dana poslije otpočinjanja pregovora, u tačkama 3. i 4. naglašavao je sljedeće: *3. Po našem mišljenju. Jugoslavija ima puno istorijsko opravdanje kao zajednička država potpuno ravnopravnih republika i naroda, te ćemo se zalagati za održanje i razvoj takve zajednice. 4. Saglasni smo da Bosna i Hercegovina treba da bude pravno – politički jedinstvena i demokratski uređena federalna jedinica, s pravnim ingerencijama na svakom dijelu svoje teritorije, pod uslovom da su savezni ustav i zakonodavstvo osnov pravnog sistema zemlje i garant ravnopravnosti građana, naroda i republika.*⁸⁵ Na samom kraju sastanaka Zulfikarpašić je uputio zahtjev za razgovor s Miloševićem. Radovan Karadžić kontaktirao je Miloševića i obavijestio ga da se nalazi na sastanku s Filipovićem i Zulfikarpašićem, koji su ponudili *sporazum* o nagodbi Muslimana (Bošnjaka) i Srba. Milošević je pozitivno odgovorio i kazao da prihvata ponudu i da očekuje Zulfikarpašića na sastanku.⁸⁶ Srpska strana upitala je za mišljenje i Izetbegovića, a pošto se sastanak odvijao u zgradi predsjedništva, delegacije su otišle do kancelarije Izetbegovića i upoznali ga sa sadržajem pregovora. Zulfikarpašić u svojim sjećanjima na taj događaj tvrdi da je Izetbegović kazao: *da Koljević i Filipović stave sve na papir* i da će nakon povratka sa službenog puta iz SAD-a potpisati sporazum.⁸⁷ Nakon toga riječ je uzeo Nikola Koljević i kazao: *On će nas slagati.*⁸⁸ Inicijalni sastanak rukovodstava SDS i MBO obilovao je proturječnostima i nejasnoćama, iako su se ti pregovori i razgovori zbog kasnijih

⁸¹ Predmet Milošević IT – 02 – 54. Izjava Miroslava Deronjića.

⁸² *Isto.*

⁸³ N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 210. Adil Zulfikarpašić na tom je sastanku kazao: "Molim vas, sve ovo što govorimo važi za Bošnjake i za Srbe, ali i za Hrvate, kao da su i oni ovdje prisutni. Oni su državotvorni narod u Bosni. – Moram priznati da ni jednog momenta nisu oklijevali da kažu: - Normalno, mi ovdje smatramo da se Hrvati, kao državotvorni narod u BiH ničim ne mogu dovesti u pitanje". Pogledati: N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 210.

⁸⁴ N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 210.

⁸⁵ A. Zulfikarpašić, *Članci i intervjui*, 670.

⁸⁶ Adil Zulfikarpašić, France Bučar, *Sudbosni događaji*, BIFAZ, Sarajevo 2001, 110.

⁸⁷ N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 212.

⁸⁸ N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 212. Koljević je mislio na predsjednika Aliju Izetbegovića.

ratnih djelovanja nastojali idealizirati. Odustajanje od srpskih regija unutar Bosne, ostanak Bosne u jugoslavenskoj zajednici, ukoliko ostane svih šest republika, zatim suverena i samostalna Bosna u Jugoslaviji, koja bi bila ravnopravna sa Hrvatskom i Srbijom. Prethodno izrečene stavke mogle bi se podvesti pod glavne zaključke sastanka održanog u predsjedništvu. Kada je sa Milovanom Đilasom razgovorao o *sporazumu* sa Srbima i prisjećao se tih trenutaka, Zulfikarpašić je istaknuo: *Vidjelo se da su oni na umu imali Veliku Srbiju.*⁸⁹

Dan kasnije Zulfikarpašić se našao u Beogradu, na sastanku s Miloševićem. Tom je prilikom Adil Zulfikarpašić ponovno apostrofirao zahtjeve MBO, odnosno obustavu stvaranja srpskih regija, te da ne smije doći do podjele Bosne. U knjizi *Bošnjak*, Zulfikarpašić tvrdi da je Milošević u vezi srpskih regija izrekao sljedeće: *Sad kada pravimo sporazum, to je bespredmetno diskutirati, nikakvih regija nema u Bosni i Hercegovini.*⁹⁰ Ovaj iskaz razlikuje se od onoga što je izrečeno u intervju za *NIN* gdje je Milošević na Zulfikarpašićevo spominjanje regija kazao sljedeće: *Он је одговорио да у ситуацији до које може довести евентуални развој ситуације, Срби желе и морају да заштите територије у Босни и Херцеговини на којима су већина Срби.*⁹¹ Kroz daljnji tijek razgovora raspravljano je o koncesijama srpske strane spram Bošnjaka. Tako je Milošević ponudio veće ovlasti, primarno vojne, za predsjednika Jugoslavije. Njegov prijedlog glasilo je da se rukovođenje Jugoslavijom odvija abecednim redu i da Bosna prva dobije mogućnost konzumiranja tih izmjena, odnosno da se na čelu države nađe musliman - Bošnjak.⁹² U periodu između 1988-1989. godine, na čelu predsjedništva SFRJ nalazio se Raif Dizdarević, komunista iz Bosne, u čijem se mandatu dogodila *antibirokratska revolucija* i konsolidacija Miloševića na vlasti. Primjer Dizdarevića upućuje na to da Bošnjak na čelu jugoslavenske države nije imao presudan utjecaj na cjelokupna zbivanja i odnose u državi.⁹³

Milošević i Zulfikarpašić su se u razgovoru doticali privrednih tema, autonomije Sandžaka, srpsko – hrvatskih odnosa i statusa Albanaca. U pogledu Sandžaka, Milošević je prema navodima Zulfikarpašića obećao zajednički pristup muslimana Bošnjaka i Srba u rješavanju toga pitanja, ali je za početak ponudio mogućnost kulturalne i institucionalne autonomije, a Zulfikarpašiću ulogu medijatora u srpsko – hrvatskim odnosima, prilikom čega je izrazio spremnost da obustavi ratne sukobe u Hrvatskoj. Po pitanju statusa Albanaca,

⁸⁹ *Isto*, 210.

⁹⁰ *Isto*, 213.

⁹¹ “Адил Зулфикарпашић: Ја вјерујем Милошевићу”, *НИН*, 2119, 9. август 1991. године.

⁹² Pogledati: N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 213; A. Zulfikarpašić, F. Bučar, *Sudbonsni događaji*, 111.

⁹³ Raif Dizdarević je u intervju datom 2005. godine za *Večernji list*, na pitanje kako se izjašnjavao u nacionalnom smislu odgovorio: „Bošnjak, bio sam to uvijek. Kad govorimo o Jugoslaviji od 1918. do 1991, ja sam jedini Bošnjak koji je bio predsjednik državnog parlamenta, ministar vanjskih poslova i predsjednik državnog Predsjedništva“. Pogledati: R. Dizdarević, *Milošević je trebao biti premijer SFRJ*, 9.12.2005.

Zulfikarpašić je zbog konfesionalne bliskosti Albanaca i muslimana Bošnjaka tražio poboljšanje srpske politike prema Albancima.⁹⁴

Pitanje vanjskog jamca i garanta povijesnog sporazuma između Muslimana (Bošnjaka) i Srba otvorio je Adil Zulfikarpašić. Naglasivši lošu Miloševićevu reputaciju i ugled među bosanskohercegovačkim muslimanima, Zulfikarpašić je smatrao da bi se stav bošnjačkog naroda omekšao, ukoliko bi neki vanjski faktor podržao sporazum. Kako navodi Zulfikarpašić, Milošević na taj prijedlog nije gledao suviše blagonaklono, ali je ostavio mogućnost razmatranja. Prijedlog Zulfikarpašića da treća strana uzme učešće kao jamac sporazuma, Milošević je odbio riječima *nemojte da nam stranci*.⁹⁵

Nakon Izetbegovićeve posjete SAD-u, održan je sastanak između njega i Zulfikarpašića. Na tom je sastanku Zulfikarpašić smatrao da Izetbegović treba otputovati na sastanak s Miloševićem. Izetbegović je otputovao na sastanak u Beograd gdje se sastao s Miloševićem, a po završetku sastanka kontaktirao je Adila Zulfikarpašića i kazao *da mu Milošević ništa novo nije kazao: On je sve to meni već i prije obećavao, s nekim malim razlikama. Rekao mi je da ima nekih stvari koje ne možemo tako lahko primiti – trebamo se vidjeti da to raspravimo*.⁹⁶

⁹⁴ N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 213. Odnos prema Islamu i muslimanima (Bošnjacima) u Srbiji bio je predmetom izvještaja State departmenta iz 1990. godine. U tom izvještaju navodi se da su: „Džamije u Beogradu i Nišu (u Srbiji) bile (su) takođe meta vandalizma. Hiljadu beogradskih muslimana potpisalo je u aprilu peticiju osuđujući prijetnje smrću koje im se upućuju i prijetnje da će im džamije biti zapaljene. Islamski objekti u Novom Sadu (Vojvodina) bili su slično ugroženi... U februaru, islamske starješine dale su izjavu da je deset kosovskih imama bilo fizički zlostavljano od strane srbijanske policije, a jedan član najvišeg tijela Islamske zajednice, Osman Vokši, ubijen je na vratima svoje kuće“. Pogledati: Department of State, Country report on human rights practice for 1990: Yugoslavia, u: *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u RBiH 1991. godina*, 85. Pitanje Sandžaka predstavlja kompleksnu temu, s obzirom na povezanost Sandžaka s Bosnom kroz povijest. Novak Kilibarda 1990-te godine predsjednik Narodne stranke u Crnoj Gori, koja je djelovala sa srpskih nacionalnih pozicija, u vezi Sandžaka kazao je sljedeće: „Islamsku enklavu u Sandžaku pravili su Turci, a njih više nema, pa tako ni mogućnosti za stvaranje neke islamske države na ovom području. Srbi moraju prestati voditi politiku dodvoravanja i ako bude trebalo, moraju pokazati svoju superiornost. Uzećemo sve što je naše, što nam pripada po historijskim pravima, po Bogu i ljudima. Nemojte me pogrešno схватити, ovo nije poziv na rat, već poziv Srbima da brane svoje živote i svoje teritorije“. ABIFAZ, Lični fond Halid Čaušević, H. Č. 7/V-1b (Hajistaknutiji dio srpstva).

⁹⁵ A. Zulfikarpašić, F. Bučar, *Sudbonosni događaji*, 120. Luka Mičeta, *Sudbina Bošnjaka: Svjedočenje Adila Zulfikarpašića*, NIN, Beograd 1997, 149. Srpska strana nije imala pozitivan stav prema međunarodnoj zajednici. Zulfikarpašić je kazao Miloševiću da međunarodna zajednica neće imati utjecaj na sam sadržaj sporazuma, niti će im se to dozvoliti. Kada se postigne sporazum, Zulfikarpašić je smatrao da ga treba odnijeti zvaničnicima Engleske i Francuske, što bi sporazum učinilo relevantnim. Pogledati: A. Zulfikarpašić, F. Bučar, *Sudbonosni događaji*, 120.

⁹⁶ N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 215. Prilikom posjete SAD-u u julu 1991. godine, Izetbegović je imao sastanke s članovima kongresa i članovima američke administracije. Na tim sastancima Izetbegović je naglasio važnost očuvanja mira. State department u vezi posjete Izetbegovića SAD-u izdao je saopštenje gdje je izrečeno, da Izetbegović uživa podršku SAD-a: „za njegove konzistentne napore na sprečavanju političkih i etničkih nesporazuma i uspostavljanje konstruktivnog dijaloga“. Na tim sastancima američki zvaničnici dali su podršku teritorijalnom integritetu Bosne i Hercegovine naglasivši da „jugoslovenske spoljne i unutrašnje granice ne treba

U kasnijim razgovorima, Zulfikarpašić je kazao, da su Bošnjaci rasturili sporazum. Stranka demokratske akcije poslala je faks u studio sarajevske televizije, za vrijeme televizijske emisije, gdje je čelnik MBO govorio o ciljevima sporazuma. Kao razloge za povlačenje iz sporazuma, on je naveo, da se SDA teško mirila s popularnošću koju je Zulfikarpašić ostvario u tim momentima. Kritika Zulfikarpašića bila je upućena, ka radikalnoj grupi, koja je prema njegovu mišljenju postojala unutar SDA i imala utjecaj na Izetbegovića.⁹⁷ Iz opažanja čelnika MBO, može se iščitati uvjerenje, da je on u tom razdoblju zasjenio Izetbegovića i preuzeo primat među muslimanskim narodom. U intervjuu iz 1996. godine, za bošnjački nacionalni list *Ljiljan*, akademik Muhamed Filipović dao je osvrt na ta događanja. Kada se analizira njegova izjava može se uočiti da je došlo do zahladnjenja odnosa između njega i Zulfikarpašića. Muhamed Filipović, iako kritičar SDA i jedan od osnivača MBO, u vremenu agresije na Bosnu i Hercegovinu djelovao je kao diplomata Bosne i Hercegovine. Njegov osvrt na pregovore o povijesnom sporazumu pet godina kasnije obuhvatio je sljedeće izjave: *U čitavom sporazumu ključni moment je bilo što su oni mislili na saveznu državu, a ne na savez država... Ja sam napravio našu verziju, Koljević i Plavšićka i ne znam ko još s njihove strane, pravili su njihovu verziju. Zulfikarpašić je tada ušao u igru. Po mom mišljenju to je glavni uzrok neuspjeha u cjelosti. On je iz nekih razloga, možda neobaviještenosti ili možda što je smatrao nebitnim ovo o čemu ja govorim, najedanput prihvatio verziju koju su Koljević i Plavšićka uradili i na inzistiranje Koljevića pristao da izađu na televiziju, on i Koljević u emisiji Dubravke Kenić, da objave narodu da je sporazum postignut. Naravno, sporazum nije bio postignut, niti je bilo raščišćeno ključno pitanje.*⁹⁸

Tvrdio je predsjednik MBO, da je samim otpočinjanjem sporazuma, došlo do olakšanja među narodom u Bosni.⁹⁹ Ovaj iskaz čelnika MBO ne korespondira s tijekom tadašnjih istinitih zbivanja, budući da do toga nije došlo

mijenjati izuzev miroljubivim sredstvima i konsenzusom”. Pogledati: “Izetbegović u Americi”, *Nedelja*, br. 76, 4. august 1991. godine.

⁹⁷ L. Mičeta, *Sudbina Bošnjaka*, 149. Radovan Karadžić u haškom tribunalu srpsku predratnu politiku nastojao je prikazati dobronamjernom i sklonom ka miru. U tu svrhu isticao je sporazum iz 1991. godine i napore sa Zulfikarpašićem. Zanimljivo je da su obojica glavnog krivca za kolaps ovog dogovora vidjeli u radikalnoj struji SDA. Karadžić je u svojim konstrukcijama išao do muslimanskog bratstva, vidjevši u svemu tome globalnu – islamističku zavjeru protiv Srbije i Srba. Tako Karadžić, govoreći o zavjereničkom jezgru u SDA, kaže: „То су били Млади муслимани. Они су настали као афилација, односно као неки пандан Муслиманској браћи у Египту, који су, као што знате, убили Садата и шта све нису урадили“. Pogledati: Radovan Karadžić, *Мермерне истине о Босни: Уводна и завршна реч пред Међународним кривичним судом за бившу Југославију у Хагу (1-2. март 2010 – 1-2.7. октобра 2014)*, 1 издање, Православна реч/Игам, Нови Сад/Београд 2016, 13.

⁹⁸ “Muhamed Filipović: Ja sam veliki naučnik, najugledniji bosanski intelektualac, sa neslućenim zaslugama za emancipaciju našeg naroda, ali me gaze kao u komunizmu”, god. V, br. 157, *Ljiljan*, 1996.

⁹⁹ N. Gaće, M. Đilas, *Bošnjak*, 215; L. Mičeta, *Sudbina Bošnjaka*, 149-150; A. Zulfikarpašić, F. Bučar, *Sudbonosni događaji*, 112.

niti u Bosni, niti diljem Jugoslavije. Životi i imovina Muslimana (Bošnjaka) bila je na udaru od strane Srba. Na području Crne Gore ubijen je Musliman, jer je odbio poljubiti sliku Slobodana Miloševića, a u Bijelom Polju (Crna Gora) ubijeno je desetero pripadnika muslimanske nacionalnosti.¹⁰⁰ Na putnoj komunikaciji Zvornik – Bratunac 3. septembra 1991. godine u mjestu Kajići (Kravice) grupa Srba napravila je zasjedu i tada ubila dvojicu Muslimana (Bošnjaka) Džemu Jusića i Nedžada Hodžića, a ranila Mevludina Sinanovića i Zaima Salkovića.¹⁰¹ Islamske informativne novine *Preporod* tijekom ljeta i jeseni 1991. godine donosile su izvještaje o napadu na knjižaru Preporoda u Hadžićima. U mjestu Kičevo (Makedonija) na udaru se našla Hajat baba tekija – džamija, prilikom čega je na ovom objektu iscrtan krst.¹⁰² Tvrdnja Zulfikarpašića da je otpočinjanje pregovora na izradi povijesnog sporazuma između Muslimana i Srba smirilo odnose u Bosni, otvara sljedeće pitanje, zašto je narod, kako to tvrdi Zulfikarpašić, osudio i žestoko kritikovao inicijativu Izetbegovića i Gligorova, a podržao ovaj sporazum. Nije li upravo ovaj *sporazum* bio podilaženje srpskim interesima u momentu kada su Hrvatska i Slovenija napustile jugoslavensku zajednicu?

Stranka demokratske akcija napustila je daljnje pregovore vezane uz povijesni dogovor između Muslimana (Bošnjaka) i Srba. Izetbegović je *sporazum* označio pokušajem srpske politike da produži život Jugoslaviji, koja bi bila *krnja Jugoslavija*. U vezi *sporazuma* i distanciranja od istoga, predsjednik predsjedništva Bosne i Hercegovine i čelnik SDA izjavio je: *Mi držimo čvrst kurs – Bosna i Hercegovina se ne priklanja ni jednoj ni drugoj strani. To je jedna konstanta i jasna je poput matematike... jer bismo automatski doveli u pitanje naš najviši interes, a to je Bosna i Hercegovina. Čudno je da to kreatorima sporazuma nije jasno. Oni valjda procjenjuju da je Milošević pobjednik i da mu se treba prikloniti. Ja lično ne vidim da je tako...*¹⁰³ Predsjednik HDZ BiH Stjepan Kljuić *sporazum* je označio kao radnju dva naroda iza leđa trećeg, a

¹⁰⁰ O navedenim događanjima pogledati: M. Bojić, *Historija Bošnjaka*, 310.

¹⁰¹ Ramiz Salkić, *Genocidna namjera – Bratunac 1992. Zločini nad Bošnjacima Hranče, Repovca i Borkovca*, knjiga 1, Naše sjećanje Bratunac/Bošnjačko udruženje preživjelih logoraša Bratunac 2021, 14.

¹⁰² Pogledati: „Razbijen izlog Islamske knjižare Preporod“, *Preporod*, god. XXII, br. 17/504, 1. septembar 1991. godine; „Džamiju da ti krstim, bre“, *Preporod*, god. XXII, br. 18/505, 15. septembar 1991. godine. Na udaru velikosrpske politike našao se i reis-u-ulema Jakub ef. Selimoski, koji je 27.9.1991. godine u Đakovici uhapšen od strane srpske policije sa svojim saradnicima. Hapšenje hadži reis efendije Jakuba Selimoskog naišlo je na žestoku osudu rukovodstva Islamske zajednice. Predsjednik Vrhovnog sabora Islamske zajednice u osvrtu na hapšenje reis efendije Selimoskog kazao je sljedeće: „Teror koji se desetljećima provodi nad muslimanskim stanovništvom Kosova i Sandžaka dobio je još jednu potvrdu o »demokraciji« srbijanskih vlasti. Kao Predsjednik najvišeg zakonodavnog i predstavničkog tijela šest i pol milijuna muslimana u Jugoslaviji, Vrhovnog sabora Islamske zajednice, zahtijevam hitnu i efikasnu istragu, strogo kažnjavanje svih učesnika u ovoj sramnoj radnji, obavještanje javnosti o rezultatima istrage i Vašu javnu ispriku“. Pogledati: *Preporod*, god. XXII, br. 19/506, 1. oktobar 1991. godine.

¹⁰³ A. Izetbegović, *Sjećanja*, 95.

sporazum je iskritiziran i od ocvalog komuniste i svježeg Hrvata, Ive Komšića.¹⁰⁴ Ključić je oštro istupio protiv *sporazuma*, držeći da je neprihvatljivo da odnose u Bosni i Hercegovini određuje Slobodan Milošević. Politički odnosi u Bosni i Hercegovini, isticao je Ključić, moraju se riješiti u sistemu institucija.¹⁰⁵

Usprkos distanciranju SDA iz pregovora, MBO i SDS nastavili su razgovore u vezi *sporazuma*, a u Bosni i Hercegovini organizirani su skupovi i mitinzi na kojima su nazočili simpatizeri ovih stranaka. Tako je u mjesecu augustu 1991. godine u Zvorniku upriličen miting, na kojem su prisustvovali Karadžić i Zulfikarpašić. Nakon tribine u Zvorniku, održana je večera političkih predstavnika, a prema iskazu Dragana Đokanović, Zulfikarpašić je iznio optužbe na račun Izetbegovića, kazavši da naoružava muslimanski (bošnjački) narod kroz organe SDA.¹⁰⁶ Na ročištu u haškom tribunalu, Radovan Karadžić isticao je napore Zulfikarpašića i njega da se očuva Bosna. Naveo je stoga, da je srpska strana odustala od regionalizacije i bila konstruktivan faktor u bosanskoj krizi.¹⁰⁷ Tvrdnje Karadžića ne odgovaraju povijesnoj istini, a argument da se u slučaju Karadžićevog iskaza radilo o običnim konfabulacijama, vidljivo je iz mitinga u Trebinju, koji su organizirali SDS i MBO. Taj je miting bojkotiran od strane regionalne organizacije MBO, obzirom da predstavnici SDS za Hercegovinu nisu željeli potpisati *sporazum* vezan uz manifestaciju u Trebinju. Taj je *sporazum* podrazumijevao da srpska strana prestane s kreiranjem atmosfere straha i da ukloni barikade. Regionalna organizacija MBO predložila je formiranje zajedničkog odbora za razoružavanje i organizaciju mitinga, ali je srpska strana odbila i taj prijedlog. Predstavnici SDS za Hercegovinu odbili su navedene prijedloge pod izlikom *da treba sačekati, jer je problem regionalizacije BiH veoma složen, odnosno da SDS ne može na to pristati prije održavanja referenduma o sudbini BiH*.¹⁰⁸ To da je *sporazum* bio samo mrtvo slovo na papiru i politička pogreška vodstva MBO, potvrđuje i tekst Mihajla Markovića iz mjeseca augusta 1991. godine, u listu beogradske *Politike*. Marković, član *Socijalističke partije* na čijem se čelu nalazio Slobodan Milošević piše sljedeće: *moramo po svaku cenu sprečiti konzervaciju Jugoslavije kao saveza država u njihovim dosadašnjim granicama*.¹⁰⁹ Markovićev stav rušio je de(i)luzije o mogućem *savezu država* unutar Jugoslavije, što je bila jedna od zamisli *Muslimanske bošnjačke organizacije* u pregovorima sa srpskom stranom. Pregovori između MBO i SDS nisu izrodili nikakav *povijesni sporazum*, već su poslužili srpskoj strani za *Beogradsku inicijativu*, odnosno za plan, koji je sačinio

¹⁰⁴ A. Izetbegović, *Sjećanja*, 94. Komšić je kazao “da je u uslovima slovenačke samostalnosti i nezavisnosti, te u uslovima kada Hrvatska oružjem nastoji obraniti istu takvu poziciju i ostati u svojim postojećim granicama, sudbina buduće Jugoslavije potpuno neizvjesna”. Pogledati: “Ivo Komšić, Izručivanje BiH velikoj Srbiji”, *Nedelja*, 4. august 1991. godine.

¹⁰⁵ ABIFAZ, Lično fond Halid Čaušević, H.Č.8/I-9. (Tekst Hrvati su ovdje, svoji na svome).

¹⁰⁶ ICTY, Predmet br. IT-00-39-T. (17.03.2005.) Svjedok: Dragan Đokanović.

¹⁰⁷ ICTY, Predmet br. IT-95-5/18-T (23.08.2011.) Svjedok: Izet Redžić.

¹⁰⁸ ABIFAZ, Lično fond Halid Čaušević H.Č.8/I-9. Зашто „протокол“ није потписан?

¹⁰⁹ M. Bojić, *Historija Bošnjaka*, 309.

Milošević 12. augusta 1991. godine. *Beogradska inicijativa* podrazumijevala je instaliranje krnje Jugoslavije u kojoj ne bi bilo Slovenije i Hrvatske, ali bi Bosna i Hercegovina politikom *-fait accompli-* trebala ostati u tom geopolitičkom prostoru.¹¹⁰ *Beogradska inicijativa* kao uvertira u krnju Jugoslaviju, nije osvijestila Adila Zulfikarpašića, koji je i dalje govorio o Izetbegoviću, iznoseći navodnu želju Izetbegovića da uspostavi *muslimansku državu*. Kao argument navodne Izetbegovićeve želje, on je navodio: *da je Izetbegović pristao da regije mogu imati vlastitu vojsku, a da Muslimani odustaju od svoje vojske... Koliko god je očigledno da je ta Izetbegovićeva opsesija samoubilačka, on je ipak forsira kao alternativu časnom sporazumu sa Srbima, za šta se MBO zalaže.*¹¹¹

Na kraju, oni koji su započeli pregovore, napustili su te iste pregovore. Adil Zulfikarpašić je u septembru 1991. godine napustio Bosnu i otišao za Zurich, a Muhamed Filipović, drugi čovjek MBO izjavio je da stranka stavlja *sporazum* u stanje moratorija i da čitav proces prepušta SDA.¹¹² Zulfikarpašićevo pregovoranje sa Srbima dugoročno nije moglo doprinijeti stabilizaciji unutarnjih prilika u Bosni. Iako je *sporazum* potaknut s bošnjačke strane, Srbima je poslužio kao kulisa stvarnih vojno-političkih interesa. Srpska je strana u postratnom periodu *sporazum* vješto koristila kao alibi i argument o prebacivanju krivice i odgovornosti za izbijanje rata na bošnjačku stranu, tačnije na Aliju Izetbegovića. Unatoč tome, Adila Zulfikarpašića uvjerenja o ispravnosti ideje o povijesnom sporazumu sa Srbima nikada nisu napustila. Premda je odgovornost za krah sporazuma vidio u SDA, u pogledu izbijanja ratnih sukoba Zulfikarpašić je krivca vidio na srpskoj strani. O tome jasno svjedoči njegova rečenica: *Kada se govori o krivici za današnju agresiju, za mene je van svake sumnje da bilo koji postupak, bilo Alije Izetbegovića, bilo ma koga drugog, nije razlog i opravdanje za zločine.*¹¹³

¹¹⁰ M. Bojić, *Historija Bošnjaka*, 307-308. Bojić ističe da Zulfikarpašić kao glavni protagonist historijskog sporazuma uopšte nije konzultiran, u vezi s Beogradskom inicijativom. M. Bojić, *Historija Bošnjaka*, 309.

¹¹¹ A. Zulfikarpašić, *Panorama pogleda, pojmova, pojava i mišljenja*, str. 534. Izetbegović nikada nije iznosio, niti zastupao stavove o uspostavi muslimanske države i vojske na reduciranom dijelu Bosne i Hercegovine. Dobrica Ćosić prenoseći detalje s jednog od razgovora s Izetbegovićem spominje da je čelnik SDA i SR BiH zastupao nužnost formiranja republičke vojske. Ćosić ne navodi nikakvu muslimansku vojsku. Pogledati: "Darko Tanasković, Izetbegović – Ćosićevo duboko razočaranje", *Novi standard*, 2.1.2023. godine.

¹¹² L. Mičeta, *Sudbina Bošnjaka*, 150; R. Adžović, Tunjo, 93. U vezi Zulfikarpašićeva napuštanja Bosne akademik Filipović smatra kako je on strahovao od JNA, računajući da će JNA izvršiti vojni udar. Zbog toga je izbio sukob između Filipovića i Zulfikarpašića, gdje je Filipović kazao sljedeće: „Pa, ne može se, Adile, napuštati zemlja. Zašto onda pretendiraš da budeš nekakav politički lider i da vodiš ljude, kad ih napuštaš? To znači da vojskovođa napušta vojsku. Ja ne mogu prihvatiti takvo stanovište“. R. Adžović, Tunjo, 93.

¹¹³ L. Mičeta, *Sudbina Bošnjaka*, 151.

Zaključak

Politički život Bosne i Hercegovine u XX. stoljeću imao je nekoliko važnih etapa. Aneksija iz 1908. godine unaprijedila je Bosnu i Hercegovinu i Muslimane (Bošnjake) u pogledu kulturološkog i društveno - političkog uzleta. U tom je razdoblju među bosanskohercegovačkim muslimanima postojala kritična masa, koja je ispravno rezonirala opasnosti srpskog prisvajanja Bosne i Hercegovine. Tako je i na kraju XX. stoljeća, među Bošnjacima postojala grupa, koja je ispravno uočavala opasnost ostanka u *krnjoj Jugoslaviji*. Polarizacija unutar muslimanske (bošnjačke) politike odlika je koja se provlačila kroz čitavo XX. stoljeće. Muslimanska bošnjačka organizacija nastala je kao izraz nezadovoljstva politikom, koju je provodila Stranka demokratske akcije. Stranka demokratske akcije odbacujući sporazum, koji bi Bosnu i Hercegovinu zadržao pod srpskim jarmom unutar *krnje Jugoslavije*, načinila je najznačajniji korak ka nacionalnoj i državnoj afirmaciji Bošnjaka. Raspad Jugoslavije i posljedica njenog raspada zasigurno će još dugo biti tema raznih povijesnih i politoloških rasprava i analiza. Pored raspada Jugoslavije, u tim će analizama, između ostaloga, pozornost zasigurno biti usmjerena i ka događajima koji su se odvijali pred sami raspad. Bosna i Hercegovina je u tim procesima (od)igrala veoma važnu ulogu. Ukoliko se promotri geopolitička karta jugoistočne Europe i položaj Bosne i Hercegovine, uloga Bosne i Hercegovine u raspetljavanju jugoslavenskog gordijskog čvora time postaje još značajnija i veća. Srpska je politika na sve načine nastojala zadržati Bosnu i Hercegovinu u okviru Jugoslavije. Povijesni sporazum Muslimana (Bošnjaka) i Srba potaknut od strane Muslimanske (Bošnjačke) strane rezultat je pogrešne političko - strateške procjene. Adil Zulfikarpašić uzaludno je vjerovao da se srpski hegemonizam prema Bosni i Hercegovini može umiriti. Prožet idejama Demokratske alternative, Zulfikarpašić ih je smatrao dobrom osnovom za rješavanje tekuće krize u Jugoslaviji. Ideje o demokratizaciji Jugoslavije, kapitalizmu i ostalim zapadnim obrascima ostale su neostvarene. Kao ključno polazište u povijesnom sporazumu između Muslimana (Bošnjaka) i Srba, Zulfikarpašić je uzimao savez država. Srpska politika nije odustajala od koncepta savezne države, smatrajući sve druge opcije alatom u slabljenju srpskog nacionalnog i političkog bića. Srpski rat protiv Hrvatske i politika dezintegracije Bosne i Hercegovine kroz metode regionalizacije, upućivali su na stvarne nakane srpske politike u Bosni i Hercegovini. Povijesni sporazum doživio je neuspjeh, a srbijanska je strana u kasnijem razdoblju, spomenuti sporazum koristila kao dokaz svoje *dobročudnsoti* prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima. Zulfikarpašić krivicu za agresiju i rat vidio je u srpskoj strani i o tome nedvosmisleno govorio. Njegova politička karijera u domovini Bosni i Hercegovini nije zaživjela, a tome je zasigurno pridonio krah povijesnog sporazuma. Ukoliko je Zulfikarpašić čvrsto vjerovao u nužnost i ispravnost sporazuma, zašto je onda u septembru 1991. godine napustio Bosnu i Hercegovinu ? Namjera ovog rada nije bila da kreira kategorične tvrdnje, koje bi isključile drugačije možebitne primjedbe i

interpretacije na ovu ponuđenu perspektivu. Ono što je bila namjera rada, jeste da nametne neka pitanja, koja trebaju biti ishodište rasprave o spomenutoj temi. Supstanacija ovog rada nalazi se u riječima Jeana Jauresa: *Njegovati tradiciju ne znači čuvati pepeo, nego održavati plamen.*

Summary

The political life of Bosnia and Herzegovina in the 20th century went through several important stages. The annexation of 1908 advanced Bosnia and Herzegovina and its Muslim population (Bosniaks) in terms of cultural and socio-political progress. During this period, there was a critical mass among Bosnian-Herzegovinian Muslims who correctly recognized the danger of Serbian annexation of Bosnia and Herzegovina. Similarly, at the end of the 20th century, there was a group among the Bosniaks that correctly perceived the danger of remaining in a fragmented Yugoslavia. Polarization within Muslim (Bosniak) politics was a characteristic that persisted throughout the 20th century. The Bosniak Muslim organization emerged as an expression of dissatisfaction with the policies of the Party of Democratic Action. By rejecting an agreement that would have kept Bosnia and Herzegovina under Serbian influence within a fragmented Yugoslavia, the Party of Democratic Action took the most significant step towards the national and state affirmation of the Bosniak people. The dissolution of Yugoslavia and its aftermath will undoubtedly continue to be the subject of various historical and political discussions and analyses. In addition to the breakup of Yugoslavia, these analyses will surely focus on the events that unfolded just before its dissolution. Bosnia and Herzegovina played a very important role in these processes. When considering the geopolitical map of Southeastern Europe and the position of Bosnia and Herzegovina, its role in unraveling the Yugoslav Gordian knot becomes even more significant. Serbian policy made every effort to keep Bosnia and Herzegovina within Yugoslavia. The historical agreement between Muslims (Bosniaks) and Serbs, initiated by the Muslim (Bosniak) side, was the result of a mistaken political and strategic assessment. Adil Zulfikarpašić in vain believed that Serbian hegemony over Bosnia and Herzegovina could be pacified. Infused with the ideas of the Democratic Alternative, Zulfikarpašić saw them as a good foundation for resolving the ongoing crisis in Yugoslavia. Ideas about democratizing Yugoslavia, capitalism, and other Western models remained unrealized. As a key premise in the historical agreement between Muslims (Bosniaks) and Serbs, Zulfikarpašić took the concept of a federal state. Serbian policy did not give up on the concept of a federal state, considering all other options as tools for weakening the Serbian national and political identity. Serbian war against Croatia and the policy of disintegration of Bosnia and Herzegovina through regionalization methods pointed to the real intentions of Serbian policy in Bosnia and Herzegovina. The historical agreement failed, and in the subsequent period,

the Serbian side used it as evidence of its goodwill towards Bosnia and Herzegovina and the Bosniaks. Zulfikarpašić saw the blame for the aggression and war on the Serbian side and spoke unequivocally about it. His political career in his homeland of Bosnia and Herzegovina did not take off, and the collapse of the historical agreement undoubtedly contributed to this. If Zulfikarpašić firmly believed in the necessity and correctness of the agreement, why did he leave Bosnia and Herzegovina in September 1991? The intention of this work was not to create categorical statements that would exclude other possible comments and interpretations of this offered perspective. What the work aimed to do was to pose some questions that should be the starting point for discussion on the aforementioned topic. The substance of this work can be found in the words of Jean Jaurès: *Preserving tradition does not mean keeping the ashes but maintaining the flame.*

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. *Arhiv Bošnjački institut.*
2. *Arhiv Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju.*

Knjige/Books:

1. Adžović R, *Tunjo*. Buybook. Sarajevo/Zagreb 2021.
2. Bajraktarević M, *Našem narodu*. Islamska dionička štamparija u Sarajevu, Sarajevo 1908.
3. Barić N, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990 – 1995*, Golden marketing, Zagreb 2005.
4. Bilandžić D, *Zašto Srbija nije prihvatila federalizam?* In U. P. Smerdel, *Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme 1971*. (pp. 59-61). Centar za demokraciju i pravo Mirko Tripalo, Zagreb 2007.
5. Bojić M, *Historija Bošnjaka*. TKD Šahinpašić, Sarajevo 2001.
6. Bougarel X, *Nadživjeti carstva: Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*. UMHIS, Sarajevo 2020.
7. Bučar F, Zulfikarpašić A, *Sudbonosni događaji*. BIFAZ, Sarajevo 2001.
8. Đukić S, *Čovek u svom vremenu: Razgovori sa Dobricom Čosićem*, Filip Višnjić, Beograd 1989.
9. Filandra Š, *Bošnjaci nakon socijalizma: o bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*. BZK Preporod/Synopsis, Zagreb/Sarajevo 2011.
10. Filipović M, *Bio sam Alijin diplomata I*. Delta, Bihać 2000.
11. Gaće N, Đilas M, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*. Bošnjački institut/Globus, Zurich 1994.
12. Hasanbegović Z, *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929-1941 (u ratu i revoluciji 1941-1945)*. BN ZH/Institut društvenih znanosti Ivo Pilar/MIZ Zagreb, Zagreb 2012.
13. Hudelist D, *Moj beogradski dnevnik*. Profil, Zagreb 2012.
14. Imamović, M, *Pravni položaj i unutrašnje - politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Magistrat/Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2007.
15. Izetbegović A, *Sjećanja*, JU Muzej Alija Izetbegović, Sarajevo 2020.
16. Filandra Š, Karić E, *Bošnjačka ideja*. Globus, Zagreb 2002.
17. Mičeta L, *Sudbina Bošnjaka: Svjedočenje Adila Zulfikarpašića*, NIN, Beograd 1997.

18. Mičeta L, *Adil Zulfikarpašić: Panorama pogleda, pojmova, pojava i mišljenja povodom osamdesetog rođendana*, Tersit, Beograd 2001.
19. Mulaosmanović A, *Iskušenje opstanka : Izetbegovićevih deset godina 1990-2000*, Dobra knjiga, Sarajevo 2001.
20. *Muslimanska bošnjačka organizacija: Programska deklaracija i statut*, S. o. (1990).
21. Salkić R, *Genocidna namjera - Bratunac 1992 I: Zločini nad Bošnjacima Hranče, Repovca i Borkovca*, Naše sjećanje Bratunac/Bošnjačko udruženje preživjelih logoraša Bratunac, Bratunac 2021.
22. Stojadinović M, *Ni rat ni pakt*. Otokar Keršovani, Rijeka 1970.
23. Tromp N, *Smrt u Hagu: Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, University press, Sarajevo 2019.
24. Zimmermann, W, *Poreklo jedne katastrofe - Jugoslavija i njeni rušitelji*, Dan Graf. Beograd 2003.
25. Zulfikarpašić, A, *Članci i intervjui*, Bošnjački institut, Zurich/Sarajevo 1991.
26. Zulfikarpašić, A. (urednik Bandžović S). (2022). *Put u Foču*. Bošnjački institut - Fondacija Adil Zulfikarpašić, Sarajevo 2022.
27. Караджић, Р, *Мермерне истине о Босни: Уводна и завршна реч пред међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију*, Православна реч/Игам, Нови Сад/Београд 2016.

Članci/Articles:

1. Imamović M, Bošnjački etnos: identitet i ime. *Prilozi*, 32, Sarajevo 2003, 315-329.
2. Lučić I, Karađorđevo: politički mit ili dogovor, *Časopis za suvremenu povijest*, 2003, 7-36.
3. -Lučić I. Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja. *Časopis za suvremenu povijest*, 2008, 107-140.

Novine i časopisi/Newspapers and magazines:

1. *Bosanski pogledi*
2. *Hrvatski dom informativni bilten*
3. *Islamske informativne novine Preporod*
4. *Javnost list SDS*
5. *Ljiljan*
6. *Musavat*
7. *Nedelja*
8. *Nedelja sedmična revija Oslobođenja*
9. *Oslobođenje*
10. *Večernji list*
11. *HHH*

Internet:

1. Banac, I. *Srpski nacionalizam, dinamit u temelju Jugoslavije*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/ivo-banac-100-godina-jugoslavije/29561223.html>.
2. Tanasković, D. *Izetbegović – Čosićevo duboko razočaranje*. <https://standard.rs/2023/01/02/izetbegovic-cosicevo-duboko-razocaranje/>.